

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Аграрне питання в часи Української революції 1917-1921рр.

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент 6 курсу, 601 групи
спеціальності 032 Історія та археологія
Одажий Віталій Борисович
Науковий керівник:
д.і.н., професор Юрій Михайло Федорович

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

Від «__» листопада 2023 р.

Зав. Кафедри _____ доц. Гуйванюк М. Р.

Чернівці 2023

Одажий В. Б. «Аграрне питання в роки Української революції 1917-1921рр.»

Спеціальність – історія та археологія (032), Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2023.

У цій роботі автор досліджує один з важливих моментів соціально-економічної історії в Україні в першій третині ХХ ст., а саме: аграрна політика п'яти різних урядів в часи Української революції 1917-1921 рр.

В даному дослідженні розглядаються спроби вирішення аграрного питання в українському політикумі 1917-1921рр. можна простежити спільні та відмінні риси аграрної політики (ідей, напрацювань та реальних законопроектів) українських урядів, серед яких Українська Центральна Рада, уряд гетьмана Павла Скоропадського та Директорії УНР, а також двох російських, а саме: більшовиків та білогвардійців (Антон Денікіна та Петра Врангеля, влада яких розповсюджувалася і на частину українських земель), які мали значний вплив на тодішні реалії.

Крім спільних та відмінних рис, дане дослідження допомагає зрозуміти, до яких наслідків призвели методи вирішення земельного питання кожного з урядів, адже, в тодішніх реаліях воно відігравало для людей ледь не найбільшу роль.

Ключові слова: *аграрна політика, Універсал, воєнний комунізм, червоний терор, куркуль, декрет, продподаток, білогвардійці, більшовики, Українська Центральна Рада, Директорія УНР, Павло Скоропадський, Володимир Винниченко, Антон Денікін, Петро Врангель.*

Odazhyi V. B. "The Agrarian Question during the Ukrainian Revolution of 1917-1921."

Specialty - history and archeology (032), Chernivtsi National University named after Yury Fedkovych. Chernivtsi, 2023.

In this paper, the author examines one of the most important moments of socio-economic history in Ukraine in the first third of the twentieth century, namely the agrarian policy of five different governments during the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

This study examines attempts to resolve the agrarian issue in Ukrainian politics in 1917-1921. It is possible to trace the common and distinctive features of the agrarian policy (ideas, developments and actual bills) of Ukrainian governments, including the Ukrainian Central Rada, the government of Hetman Pavlo Skoropadskyi and the UPR Directory, as well as two Russian governments, namely the Bolsheviks and the White Guards (Anton Denikin and Peter Wrangel, whose power extended to part of the Ukrainian lands), which had a significant impact on the realities of the time.

In addition to common and distinctive features, this study helps to understand the consequences of the methods of resolving the land issue of each government, since it was perhaps the most important issue for people at the time.

Keywords: *agrarian policy, Universal, war communism, red terror, kulaks, decree, food tax, White Guards, Bolsheviks, Ukrainian Central Rada, UPR Directorate, Pavlo Skoropadskyi, Volodymyr Vynnychenko, Anton Denikin, Petro Wrangel.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Одажий В. Б.

_____
(підпис)

ПЛАН

ВСТУП	5
1 РОЗДІЛ «Аграрне питання в Українському політикумі»	21
ПІДРОЗДІЛ 1.1 «Аграрне питання за часів існування УЦР»	21
ПІДРОЗДІЛ 1.2 «Аграрна політика Павла Скоропадського»	30
ПІДРОЗДІЛ 1.3 «Земельне питання за Директорії УНР»	38
2 РОЗДІЛ «Аграрна політика більшовиків»	43
3 РОЗДІЛ «Аграрне питання в задумах білогвардійців»	67
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	96

ВСТУП

Актуальність теми:

Земля – один з найбільших і найважливіших ресурсів України. Селянська реформа 1861 року, аграрні реформи Петра Столипіна, аграрні реформи часів Української революції, зміни в аграрній політиці в Радянському союзі, аграрні реформи за часів незалежної України – всі вони є доказом того, що дана сфера завжди була і залишається досі надзвичайно актуальною.

Аграрні реформи часів Української революції (1917-1921 рр.) були надзвичайно важливим етапом в історії України та мали значний вплив на тодішні реалії. У цей період було здійснено кілька аграрних реформ, кожна з яких мала свої особливості та відображала політичні та економічні реалії свого часу.

Ця робота стане однією з перших великих робіт, в якій чітко порівнюються реформи декількох урядів, які існували в один проміжок часу, з 1917 по 1921 роки.

Сьогодні аграрні реформи часів Української революції мають велике значення для розуміння історії та економіки України. Вони могли б надихнути сучасних політиків та економістів на розв'язання проблем сільського господарства, землеволодіння та розподілу землі в Україні. Земельна реформа, створення кредитних установ та розвиток сільської інфраструктури, започатковані у 1917-1921 роках, мають великий потенціал для розвитку сучасного сільського господарства в Україні.

Також аграрні реформи того часу нагадують про важливість врегулювання земельних питань у процесі розвитку держави. Земля завжди була та залишається важливим ресурсом, який визначає економічну ситуацію країни та добробут її населення. Історія України показує, що аграрні реформи є необхідним елементом успішного розвитку країни, а їх ігнорування може призвести до негативних наслідків для економіки та суспільства в цілому.

Отже, аграрні реформи часів Української революції 1917-1921 років мають велике значення для розуміння історії України та вирішення сучасних проблем сільського господарства та земельних питань. Вони можуть допомогти знайти ефективний шлях розвитку цієї галузі.

Мета.

Метою даного дослідження є вивчення та порівняння ідей, напрацювань та реальних законопроектів щодо врегулювання аграрного питання в часи Української революції 1917-1921 рр., а також дослідження впливу проблем аграрного сектору економіки на суспільні настрої та політичну ситуацію в державі.

Завдання.

- Розглянути способи вирішення аграрного питання в тогочасному українському політикумі (серед них: УЦР, уряд Скоропадського і Директорія УНР);
- Надати оцінку аграрній політиці більшовицької влади на території України;
- Вивчити та охарактеризувати земельну політику, яку пропонували білогвардійці;
- Дослідити вплив аграрного питання на політику в часи Революції 1917-1921 рр.;
- Порівняти між собою реформи, запроваджені різними урядами на території України, зокрема земельні реформи в українському політику (Української Центральної Ради, уряду гетьмана Павла Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки), реформи та методи їх запровадження більшовицькою владою, білогвардійським командуванням на території України, зокрема Антоном Денікіним та Петром Врангелем.

Об'єкт дослідження.

Об'єктом даного дослідження є економічна та політична ситуація, насамперед пов'язані з аграрними проблемами, на території України в часи Української революції 1917-1921рр.

Предмет дослідження.

Предметом дослідження є процес запровадження аграрних реформ окремих урядів за часів Революції 1917-1921 рр.

Хронологічні рамки дослідження.

Хронологічні рамки охоплюють період Української революції з 1917 по 1921 роки.

Нижня межа зумовлена датою створення та початку роботи Української Центральної Ради (4 березня 1917р.), також в роботі згадується Лютнева революція, яка передувала даній події.

Верхня межа зумовлена геополітичними обставинами. Фактичною перемогою Червоної армії і над білогвардійцями, і над армією УНР, Другий зимовий похід військ УНР став останньою спробою втримати незалежність України, після чого радянська влада стала єдиним господарем на цих землях і провадила єдину політику.

Територіальні рамки дослідження.

Територіальні рамки охоплюють фактично всю територію сучасної України, за винятком Галичини, Закарпаття та Буковини. А отже до досліджуваної території входить Наддніпрянщина, північні регіони, Волинь, Слобожанщина, Донбас, південні регіони, включно з Таврією, а також Поділля.

Методи дослідження.

Задля досягнення поставлених завдань були застосовані наступні методи: Історичний метод, діалектичний метод, порівняльно-історичний та метод критичного аналізу.

Загалом у всіх розділах застосовується як історичний, так і порівняльно-історичний метод, так як тема роботи де-факто передбачає порівняльний аналіз п'яти різних політичних структур, які існували на території України в часи Революції 1917-1921рр., три з яких є українськими (УЦР, Уряд Скоропадського та Директорія УНР) та два російських (радянська влада та білогвардійці).

Метод критичного аналізу насамперед використовується в моментах, де використані різного роду джерела, зокрема мемуари учасників тодішніх подій, а також документи, які можуть мати дещо спотворені дані.

Діалектичний метод застосовувався при теоретичному розгляді предмету дослідження, а саме процесу запровадження аграрних реформ окремих урядів за часів Революції 1917-1921 рр.

Історіографічний огляд.

Щодо історіографічної бази, яка була проаналізована за проблемним методом дослідження, то варто відзначити, що існує безліч невеликих статей, авторефератів, іноді зустрічаються цілі монографії, яких, однак, не так багато по цій темі. Книг або статей, які б вміщали в собі одразу всі аспекти цієї роботи, практично не існує, що, власне, робить це дослідження, пророблене нами, унікальним.

Щодо монографій, то у своїй більшості вони висвітлюють політичні процеси цього періоду, а соціально-економічні проблеми, зокрема й аграрне питання, або не висвітлювалися, або згадувалися досить коротко. Серед праць можна виділити «Історію України, 1917-1923рр.» Дмитра Дорошенка, який був сучасником подій, про які йдеться в цій роботі. Загалом варто сказати, що книга Д. Дорошенка подає ґрунтовне документальне дослідження подій в Україні протягом 1917-1923 років. Як зазначає сам автор, ця книга складає

лише частину задуманої ним широкої праці про історію визвольних змагань [60].

Ще однією працею, яку варто виділити є робота Валерія Солдатенка «Українська революція. Історичний нарис», в якій відтворено картину історії Української революції в 1917-1920-х рр. З'ясовано причини, характер і мету боротьби, сутність і еволюцію розвитку концепції, схарактеризовано головні події буремної доби. Розкрито історичне значення та уроки Української революції [89].

Павло Христюк, як і Дмитро Дорошенко, був очевидцем тогочасних подій. Тому в праці «Змітки і матеріали до історії української революції 1917-1920рр.» дає детальне та вичерпне уявлення про процеси, які відбувалися в Україні в часи УНР. Сам автор констатує, що попри декларативну діяльність, насправді не було здійснено майже нічого, аби провести всі декларації та законопроекти в життя [97].

«Нариси історії української революції 1917-1921 років» під редакцією Смоля Валерія Андрійовича є ще однією загальною працею по цьому періоду. Книга несе в собі відомості про державотворчі проекти на території України, зокрема Українську Народну Республіку, Українську Державу, Західноукраїнську Народну Республіку, Радянську Україну. Автори розкривають політичні, соціальні та культурні аспекти розвитку на цих територіях [81].

Однією з небагатьох монографій, повністю присвячених аграрній сфері є невелика робота Іллі Витановича «Аграрна політика українських урядів 1917-1920». В цій книзі автор досліджує розвиток аграрних відносин та аграрної політики на території України, розміщення соціальних сил в аграрній структурі України до революції 1917 року, аналізує викладення земельної проблеми в програмах українських політичних партій, розвиток подій і поглядів при підготовці земельної реформи в Україні 1917 року, вивчає

аграрну політику та проєкт земельної реформи гетьманського уряду та досить коротко описує Земельний закон Директорії УНР [55].

Більш вузько направленою ніж попередня є праця Руслана Пирого «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір». В книзі висвітлюється функціонування Ради Міністрів Української Держави через персональну участь кожного з членів. Насамперед досліджується їхня законотворча діяльність, процес вироблення та реалізація державної політики. Автор висвітлює особистісні якості кожного з міністрів, фахові та управлінські вміння, вивчає вплив їхніх поглядів на державотворчі процеси [82].

Щодо частини про радянську політику, то досить ґрунтовною роботою є «Очерки истории гражданской войны» Анатолія Анішева, написана в 1925 році. І хоч книга є російською, тим не менше не можна було її оминати. Автор сам зазначає, що пророблена ним робота була досить суттєвою, хоч і важкою, так як архівні матеріали були практично недоступні. Проте немало інформації було взято з журналів, газет і мемуарів. А. Анішев у цій книзі намітив основні моменти в розвитку Російської революції. Що важливо, то автор позиціонує себе як неупередженого дослідника, критикуючи деяку неточність різних джерел у зв'язку з їхньою політичною заангажованістю. Однак і до самої книги автора варто ставитися з критичністю, так як деякі моменти він применшував [49].

Важливими є праці Станіслава Кульчицького. В книзі «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)» професор Кульчицький аналізує закономірності розвитку України в першому десятиріччі радянської влади. Він зосереджує свою увагу на концепціях соціально-економічної політики, досліджує процес запровадження комуністичної доктрини в життя, подає нестандартну інтерпретацію подій і причинно-наслідкових зв'язків [74].

Ще однією книгою Станіслава Кульчицького, задіяною в даному дослідженні, є «Російська революція 1917 року: новий погляд». Хоч ця праця не зовсім стосується теми про аграрну політику, тим не менше вона є корисною в розгляді різних гілках революційного процесу. Автор доводить, що комуністичну більшовицьку революцію слід розглядати як мутацію загального революційного процесу на теренах колишньої Російської імперії [75].

Більш детально земельна проблема висвітлена в різноманітних наукових статтях та авторефератах.

Тетяна Бевз у своїй роботі «Соціально-економічні трансформації у добу Центральної Ради» веде мову про цілий ряд соціально-економічних перетворень, проте основну увагу приділяє саме аграрному питанню, описує хід його вирішення, починаючи від I Всеукраїнського селянського з'їзду і до 30 січня 1918 року, коли був опублікований «Тимчасовий Земельний закон» [50].

Ще однією працею, яка стосується цієї теми є стаття Владислава Верстюка «Земельне питання у стінах Центральної Ради». Автор звертає свою увагу на характерні риси подій Української революції, зокрема на те, як різні політичні сили, які претендували на лідерство, планували вирішити проблему із аграрною сферою економіки. Врешті В. Верстюк дійшов висновку, що аграрна політика, яку провадила Центральна Рада зазнала краху, уряд УНР потрапив в політичну ізоляцію через що переворот 29 квітня пройшов надзвичайно легко [54].

Кандидат історичних наук Джос Ф. Х. у статті «Аграрне питання в документах Української Центральної Ради (до 93-річчя з Дня утворення УЦР)» викладає основні ідеї вирішення аграрного питання в програмних документах УЦР в часи Української революції. Він досить позитивно схвалює починання влади в цій сфері, однак зазначає, що аграрна платформа по суті не була втілені в житті, через цілий ряд причин [59].

І. Терлюк у своїй праці «Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства» досліджує аграрне питання як перебіг законодавчого забезпечення розподілу та перерозподілу землі, визначає місце та роль аграрного фактору у процесі формування й еволюції правової політики українських верхівок влади в часи революції [93].

В досить загальних рисах про економічне становище України в зазначений час ведуть мову у своїй статті «Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в Українському селі (жовтень 1917-грудень 1918рр.)» В. Іващенко і Тараненко О. Дана робота описує становище українського села у світлі політичних перетворень в країні [62].

Ще однією статтею даних авторів є «Аграрне законодавство П. Скоропадського: історико-правовий аспект». Вона присвячена вивченню земельного законодавства Гетьмана Павла Скоропадського. На основі опрацювання джерел та літератури проаналізовано зміст законодавства гетьманату [91].

Сергій Корновенко у статті «Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918-1921рр.)» детально описує процес створення аграрного законодавства у часи Павла Скоропадського, також веде мову про вже дещо пізніший період, зокрема за радянської влади. Робить висновки про аграрну політику Скоропадського, зокрема зазначає, що основні положення гетьманського земельного законодавства відповідали загальноісторичним обставинам часу, відповідали прагненням українців володіти землею [64].

Окрім ґрунтовної праці Руслана Пирого «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» в цій роботі використовується також його стаття «Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив». В статті автор намагається пояснити, яке місце в аграрній політиці

займає німецький вплив. Він говорить про фактичну окупацію українських територій, через яку гетьманський уряд був змушений рахуватися з думкою, потребами та інтересами держав Четверного союзу. Р. Пиріг в цій роботі часто апелює до різних джерел, насамперед його праця ґрунтується на спогадах Павла Скоропадського [83].

В роботі «Аграрне питання за доби Директорії УНР» А. Белік аналізує основні аспекти земельного питання за часів Директорії. Він дослідив суть, принципи аграрної реформи, а також різні чинники, які мали значний вплив при її впровадженні. Також автор дослідив ставлення селянства до реформувань в аграрній сфері, яке, до слова, було неоднозначним, через непослідовність дій влади та безпосередньою боротьбою всередині політичних структур. А. В. Белік стверджує, що саме через невирішене земельне питання українська революція в лиці Директорії втратила свою підтримку з боку селян [51].

Стаття Олександра Сергійовича Кучерика «До історії утворення Директорії Української Республіки – обставини та особи» носить більш загальний характер. Тим не менше вона є досить цінною для простеження підготовки до повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, обставини утворення керівництва Директорії. Автор розглядає датування проведення зборів Директорії, місце та їхній перебіг, список учасників. Особливу увагу Олександр Сергійович приділяє формуванню персонального складу Директорії, а також аналізує перші кроки цього органу [76].

Досить важливими в з'ясуванні обставин запровадженні законопроектів в аграрній царині є роботи Віталія Станіславовича Лозового, зокрема такі як «Аграрна політика Директорії УНР» та «Політико-ідеологічна криза в добу Директорії УНР». Автор в цих роботах досліджує земельну політику Директорії УНР задля того, аби краще зрозуміти різні аспекти як національної, так і соціальної боротьби українського народу в часи Революції. Віталій Станіславович зазначає, що політика Директорії УНР мала яскраво виражене

класове забарвлення, спрямована насамперед на забезпечення землею бідного селянства. Він критикує тодішній уряд за те, що той не спромігся провести аграрні реформи [78], [79].

Серед авторів, які висвітлюють радянську політику на території України варто виділити Оксану Іванівну Ганжу і її дві роботи, які були використані для написання нашого дослідження, а саме: брошура «Опір селян становленню тоталітарного режиму» і «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму».

В першій авторка веде мову про, як вона сама зазначає, невідому сторінку української історії – боротьбу селянства проти становлення тоталітарного режиму, яка до цього або замовчувалася, або заперечувалася, або применшувалася.

Друга ж робота є повноцінною монографією, в якій на основі широкої вибірки архівних та друківаних джерел вивчається та аналізується історія українського села в період становлення та утвердження радянського режиму. Особливу увагу Оксана Іванівна приділяє протистоянню селянства і тоталітарної влади, а також політиці, яку почали провадити більшовики в питаннях життя на селі [56], [57].

Ще одним автором, який описував проблеми селян через прихід більшовиків є Юрій Котляр. У статті «Селянські повстання на Миколаївщині у 1918-1921рр.: передумови, характер, спрямування» він робить спробу класифікувати напрями селянського повстання на території Миколаївщини в добу революції. Зокрема автор встановив, що головною причиною наростання селянського невдоволення стала аграрна політика радянської влади, проте Ю. Котляр зазначає, що невдоволення селян було викликане не тільки через більшовицьку політику, але й через попередні невдачі щодо впровадження реформ українськими національними урядами (Українська Центральна Рада, Гетьманат Української Держави та Директорії УНР) [71].

Подібну працю написав і Владислав Резніков. У дисертації «Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918-1923 рр.)» автор досліджує створення комплексного селянського супротиву політичному, культурному та економічному тиску з боку різних урядів, які змінювали одне одного. Також В. Резніков висвітлює специфічні риси повстанських рухів на території Слобожанщини [88].

У статті «Колонізація Радянською Росією Наддніпрянської України і селянське питання (грудень 1918-1919 рр.)» Г. Пітик висвітлює основні напрямки колоніальної політики з боку Росії, впливу радянської влади на селянство та її спроби вирішення аграрного питання [84].

Ще однією статтею, яка стосується цієї теми є «Аграрна політика радянської влади в Україні в 1919-1920 рр.» Я. Малика. В ній автор висвітлює суть аграрної політики більшовицької влади на території України в 1919-1920 рр., форми та методи здійснення на основі фактичних матеріалів [80].

Важливою також є робота О. В. Поліщука «Національний аспект аграрної політики радянської влади в Криму на початку 1920-х рр.». В ній дослідник описує, яке місце посідає національна складова у вирішенні аграрного питання на території Криму радянською владою на початку 20-х рр. ХХ ст. Він висвітлює наслідки земельної політики для становища різних національних груп населення півострова [85].

Щодо вивчення політики білогвардійців у царині сільського господарства (і не тільки), то тут величезний вклад зробив Сергій Корновенко, який написав на цю тему десятки робіт. Серед них хочемо виділити наступні:

«Білий рух півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)» – монографія, яка є багатовимірним, ґрунтовним дослідженням цієї проблеми. С. Корновенко висвітлює власне розуміння поняття «аграрне питання», подає авторське трактування революції, ґрунтуючись безпосередньо на думці, що її визначальним фактором була саме земельна проблема та демонструє шлях вирішення очільниками Білого руху.

В монографії також з'ясовується, яку роль білогвардійські лідери відводять селянству в їхніх ідеях побудови Російської держави [65].

«Декларація генерала Денікіна з земельного питання»: її суспільно-політичний резонанс» є роботою, яка в своїй основі містить досконале вивчення одного з найбільш важливих документів щодо аграрної політики, виданих Антоном Денікіним. Зокрема Сергій Корновенко надає оцінку реалістичності запровадження аспектів політики запропонованих у «Декларації...» [66].

У статті «Розробка білогвардійськими урядами А. Денікіна, П. Врангеля проєктів земельної реформи (1919-1920 рр.)» висвітлюється розробка основних положень аграрних проєктів Антона Денікіна та Петра Врангеля. Автор з'ясовує головний зміст запропонованих реформ на основі різноманітних історичних джерел, в тому числі на мемуарах білогвардійських керівників [71].

В роботі «Еволюція поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення» Сергій Валерійович досліджує, як відбувалася еволюція поглядів лідерів Білого руху (серед яких Лавр Корнілов, Антон Денікін, Петро Врангель та інші), вивчає як ця еволюція впливала на сутність земельного питання та шляхи його вирішення [72].

Не менш ґрунтовною роботою, як і роботи Сергія Корновенка, є дисертація Миколи Васильовича Глібіщука на тему: «Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)». Микола Васильович вдало охарактеризував апарат управління Білого руху, висвітлив основні політичні суперечності, які існували в таборі білогвардійців, найголовніше – автор проаналізував та виклав у своїй праці основні напрямки та зміст економічної та соціальної політики денікінців, а також проаналізував вплив більшовицької економічної політики на соціально-економічне становище Збройних Сил Півдня Росії [58].

Ще однією працею, яка стосується теми аграрної політики білогвардійців є «Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика» Олени Бойко, в якій авторка розглядає питання державного устрою, національної, економічної та соціальної політики денікінського режиму, аналізує, яким чином вони були впроваджені та які наслідки це мало [52].

Робота Андрія Лисенка «Окремі аспекти аграрної політики П. Врангеля», як одразу видно з назви, досліджує земельну політику Петра Врангеля, на відміну від багатьох інших праць, де основна увага приділяється Денікіну. У статті проаналізовані конкретні історичні обставини, в яких уряд П. Врангеля розробив і спробував реалізувати на практиці законопроект реформування в сільськогосподарській галузі. Також автор висвітлює проблеми, з якими стикається уряд і ставлення українського населення до запропонованих змін [77].

Отже, можна зробити висновок, що історіографічних даних, які є в наявності, цілком достатньо.

Аналіз основних джерел.

Щодо джерел, то вони наявні в достатній кількості для вивчення аграрної політики в роки Української революції 1917-1921 рр.

Умовно їх можна розділити на 3 групи:

- Мемуари персон, які були безпосередніми учасниками урядів та/або були компетентними в питаннях аграрної сфери економіки;
- Підготовлені та затверджені законопроекти, які на пряму стосуються земельного питання;
- Інформація в періодичних виданнях, яка стосується проблеми впорядкування земельних відносин.

До першої групи можна віднести працю Володимира Винниченка «Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.)», в якій, як зазначає сам В. Винниченко, він намагається дати повну,

правдиву картину боротьби українська за визволення своєї нації під час та після Великої Російської Революції [2].

Сюди ж ми відносимо «Спомини» Михайла Грушевського, над якими він почав працювати ще в 1918 році. І включають вони в себе різні важливі етапи життя українського вченого та політика [6]. Також у цьому дослідженні використовуються цитати з праці Михайла Сергійовича «Хто такі українці і чого вони хочуть» [8].

Спогади Павла Скоропадського є неоціненним джерелом для вивчення історії Української Держави, в тому числі і соціально-економічної сфери. В його спогадах багато інформації, яка стосується не лише політики, а загалом всього життя Гетьмана [41].

Також важливими є зібрання творів Володимира Леонтовича, який мав безпосереднє відношення до аграрної сфери в часи Української Держави, зокрема інформативним є 3 том, який містить його «Спогади», які охоплюють великий проміжок часу з широкою вибіркою історичних подій [33].

Щодо радянського періоду, то тут немає конкретних спогадів керівників держави, звісно як Володимир Ленін, так і Йосип Сталін неодноразово висказували думки щодо аграрного сектору економіки, проте здебільшого це стосувалося всіх територій, а не лише України.

Щодо білогвардійців, то тут достатньо інформації як у спогадах Антона Денікіна, так і Петра Врангеля. Хоча варто зазначати, що обидва вони, як і Павло Скоропадський, описували не лише політичні події та військові кампанії [5], [12], [13], [14], [15].

Також надзвичайно корисною інформацією наповнені мемуари та роботи М. Сціборського «Земельне питання» та «Щоденники» Євгена Чикаленка, який був відомими меценатом та агрономом, хоч і не приймав безпосередню участь в розробці аграрних законопроектів [43], [47], [48].

Окремим стовпом, як вже зазначалося вище, є різноманітні законодавчі акти видані в зазначений період.

Серед цього пласту джерел варто відзначити «Українська Центральна Рада: документи і матеріали» у двох томах, де зібрані всі документи, протоколи засідань і сесій Української Центральної Ради та Малої Ради, протоколи Генерального секретаріату. Також в даному джерелі опубліковані Універсали, постанови, меморандуми, законопроекти, загалом лише в першому томі зібрано понад 250 документів і трохи менше в другому [45], [46].

Також варта уваги збірка найважливіших документів під назвою «Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України», в якій зібрані найголовніші актів за період з 1917 по 1920 рр, до них також додані коментарі істориків та правознавців і немала кількість фотоілюстрацій оригінальних документів [30].

Подібні збірки існують і для радянського періоду. Зокрема варто виділити «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК в 2-х томах», в якому налічується понад тисячу сторінок, на яких викладені найрізноманітніші рішення та постанови Центрального комітету КП(б)У [29].

Подібними є «Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1290 роки» та «Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.». Ці видання містять постанови, декрети, відозви, інструкції, роз'яснення, накази, та статuti радянського уряду України [22], [23].

Також не можна не згадати про «Декреты Советской власти». Ця збірка включає в себе законодавчі та розпорядчі акти радянської влади для всіх підконтрольних територій [10], [11].

Окремо варто виділити «Декларацію генерала Денікіна по аграрному питанню» в якому висвітлена головна ідея та мета в аграрному секторі білогвардійського генерала [9].

Ну і третя група джерел – періодичні видання, зокрема газети, які виходили у зазначений час, які теж подають інформацію про рішення політичної верхівки і спроби реалізації проєктів в реальному житті. Серед таких можна виділити наступні: «Відродження», «Державний вістник», «Киевлянинь», «Киевская мысль», «Нова Рада» [3], [17], [18], [27], [31], [36].

Таким чином стає зрозуміло, що джерельна, як й історіографічна, база є досить широкою. А її немала вибірка дає змогу глибоко дослідити проблему.

Структура роботи повністю відповідає поставленій меті та визначеним завданням наукового дослідження і складається зі вступу, 3-ох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

Повний обсяг роботи становить 101 сторінку, список використаних джерел та літератури нараховує 98 пунктів.

1 РОЗДІЛ

«Аграрне питання в Українському політикуму»

ПІДРОЗДІЛ 1.1

«Аграрне питання в за часів існування УЦР»

Одним з наслідків Лютневої революції в Петрограді можна вважати створення Центральної Ради в Україні, яка почала свою роботу 4 березня 1917 року. Вона діяла як представницький орган з виключно національно-демократичними цілями [50, с. 1].

Першочерговими в ході її роботи стали політичні питання, натомість економічні, соціальні, культурні – відійшли на другий план, або ж взагалі не розглядалися. Проте український люд хвилювали такі питання, одним з них стало аграрне, так як велика частина населення України було задіяне саме в сільськогосподарській сфері. Напередодні революції в Росії в лютому 1917 року з майже 45 мільйонів десятин землі більше 40% були у приватних руках, належали церквам і монастирям, були удільними, решта розподілялася між приблизно чотирма мільйонами селянських господарств.

Зрештою, це дає підстави зрозуміти, що аграрна проблема стала альфою і омегою для населення тогочасної України, яке на 85% складалося із селян [95, с. 1].

Вперше земельне питання було підняте на I Всеукраїнському селянському з'їзді, він проходив з 28 травня по 2 червня 1917 року в Києві.

Після обговорення, було прийнято рішення, в основу якого ввійшла пропозиція М. Ковалевського, зокрема головним стало скасування приватної власності, а вся земля передавалася у розпорядження сейму, користування нею надавалося тим, хто «буде її обробляти своїми руками», також мав бути створений Центральний Український земельний комітет [96, с. 2].

В одній з розмов Євген Чикаленко, який був відомим агрономом, землевласником та меценатом, запитує в багатого землевласника Родзянко, чи думає той, що Центральна Рада не соціалізує землю, на що Родзянко йому

відповідає, що Центральна Рада мусить обіцяти селянам землю, бо в іншому разі за нею не піде військо. Але також додає: «... соціалізацію землі може завести тільки общинна Московщина, а у нас, на Україні, де кожний володіє окремим шматком землі, ніхто її, принаймні задурно, не відбере» [47, с. 32].

В I Універсалі Української Центральної Ради земельне питання окреслювалося не надто чітко. Зокрема там зазначалося наступне: «Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредітельному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)» [45, с. 101].

Через тиждень після оголошення тексту Універсалу було створено 3 секретарства соціально-економічного спрямування: фінансових, земельних справ, продовольчих справ [92, с. 1].

У декларації Генерального Секретаріату зазначалося про необхідність вирішувати не тільки політичні питання, а й ряд інший, які висувала «і економічна, і соціаяльна обстановка» [45, с. 157].

Генеральний Секретаріат, який почав діяти з 15 червня 1917 року, запропонував свій варіант впорядкування земельного питання, його висунув Генеральний секретар земельних справ Борис Миколайович Мартос.

Відповідно до його проєкту поміщицькі маєтки повинні були передаватися у розпорядження земельного комітету, проте передбачалося, що власність середніх і вище середніх прошарків залишиться в приватних руках. Однак даний законопроект викликав хвилю обурення в рядах селянської фракції в ЦР, так як він суперечить інтересам народу.

З 11 по 14 липня 1917 року в Києві проходив Всеукраїнський робітничий з'їзд, на якому питання, щодо землі було підняте знову. Вже не згадувалося про повне скасування приватної власності, натомість говорилося про те, що б

землю вилучити з товарного обороту, а також, щоб використання землі було «улаштоване в інтересах усього трудового народу» [97, с. 86].

Варто зазначити, що головою Української Центральної Ради було обрано Михайла Грушевського [53, с. 39]. Щодо вирішення земельного питання він говорив так: «... справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові» [8, с. 119].

Вирішення аграрного питання Михайло Сергійович Грушевський покладав на Український сейм: «Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді: щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажання справдити» [7, с. 112].

Однак він, як і керівники Тимчасового уряду, зокрема міністри землеробства Андрій Шингарьов і Віктор Чернов, закликав до мирних дій селянства, виступав проти будь-якого свавілля.

Головною метою його діяльності було створення автономії України, а всі інші питання, на його думку, необхідно було вирішувати після здобуття бажаного політичного результату в цьому плані [8, с. 26].

Позиція Михайла Грушевського не могла не відобразитися на роботі УЦР. Так, зокрема II Універсал, який датується 3 липня 1917 року, про аграрне питання і не згадує.

Загалом більшу частину літа та початок осені 1917 року Центральній Раді було не до вирішення соціально-економічних питань, зокрема й земельного. Це було пов'язано з проблемами в політичній сфері, а саме вирішення стосунків з Тимчасовим урядом, а також легітимізацію Генерального секретаріату [54, с. 650].

В цей час головним завданням було скликання Українських Установчих зборів поряд із Всеросійськими. На них покладалося завдання «найсправедливішого виявлення волі демократії України» [45, с. 168].

Натомість вирішення всіх інших нагальних питань було відкладено на невизначений час.

25 жовтня 1917 року в Петрограді був здійснений переворот, внаслідок якого Тимчасовий уряд був усунутий від влади, а на їх заміну прийшли більшовики на чолі з Леніним.

Не вдаючись у деталі, варто відзначити, що ця подія стала поштовхом до оприлюднення нового – III Універсалу Української Центральної Ради. Його було проголошено 7 листопада 1917 року.

Окрім ряду важливих змін і постанов, зокрема становлення Української Народної Республіки, даний документ став першим законодавчим актом, який прямо стосується соціально-економічного життя України. Не виключенням стало і аграрне питання.

В самому універсалі написано наступне: *«Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо: Однині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не відділяючись від республіки Російської зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України. Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії. Отож оповіщаємо: До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української*

Народньої Республіки, як що до прилучення частин Курицини, Холмицини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів. Всіх же громадян сих земель оповіщаємо: Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі - касується. Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів» [45, с. 398-401].

Отже, як можна помітити, окрім важливих політичних рішень, зокрема визначення статусу України, її назви, територій, також даний документ дає відповіді на ряд соціально-економічних питань, зокрема і земельного, яке не один місяць хвилювало український народ.

Також Генеральний Секретаріат пояснював, як саме необхідно розуміти те, що було зазначено в Універсалі. Говорилося, що землі переходять до народу УНР, а значить власникам, які були дотепер забороняється передавати, дарувати, купувати чи продавати землю, бо відтепер ці землі УЦР вважає власність не якоїсь окремої особи, а всього народу [55, с. 32].

«До Установчих же зборів ці землі передаються в завідування вибраних народом земельних комітетів, які будуть порядкувати ними, як то зазначено в Універсалі... Через це оберігаючи все народне хазяйство: машини, ліси, будинки, коней, худобу і інше, дбаючи про порядок на Україні, Універсал не дозволяє ніяких самовільних захоплень земель...» в Універсалі зазначено, що права власності скасовується тільки на землях нетрудових господарств, тому всі землі трудових господарств... остаються у власності теперішніх хазяїв [45, с. 400].

Також наголошувалося, що остаточне вирішення земельного питання повинно вирішитися на Українських Установчих зборах.

Проте селянство не правильно трактувало для себе Третій універсал. 14 грудня 1917 року розпочалося засідання одне із засідань VIII сесії Центральної Ради, на якому Бориса Мартос розповідав про роботу свого секретарства, зокрема й про ті розрухи та безлади, які були викликані через хибне розуміння III Універсалу. Селяни почали грабувати і ділити між собою панське майно, а після панського перейшли до майна заможних селян, а солдати, які нічого не мали взагалі почали грабувати навіть бідних селян. Також Борис Миколайович, висуваючи ідею земельної реформи, зазначав, що необхідно зберегти цілими великі зразкові маєтки, в яких би вирощувалася породиста худоба та насіння. Дискусії щодо земельної реформи велися 14 грудня велися до пізньої ночі і продовжилися наступного дня [46, с. 23-24]

Врешті аж 17 грудня була видана «Постанова в земельній справі» в якій зазначалося наступне:

- Зі складу Центральної ради повинна бути виділена комісія, пропорційна до кількості членів фракції і доручити їй вироблення нового закону на засадах повного скасування власності на землю та її соціалізацію;
- Новий проєкт закону повинен бути поданий на затвердження Малої ради на одному з найближчих її засідань;
- Обрана комісія не має роз'їжджатися, допоки не буде затверджений новий законопроєкт.

До числа комісії, яка мала виробити земельний законопроєкт, увійшли 10 українських соціалістів-революціонерів, 6 осіб від українських соціал-демократів 2 російських соціаліста-революціонери, та по 1 від єврейської об'єднаної соціалістичної партії, меншовиків, есерів, самостійників та Бунду [46, с. 35].

Ця комісія, яка складалася з 23 осіб від різних партій, повинна була виробити новий законопроєкт про землю на наступних засадах:

- Скасування приватної власності на землю;
- Право кожного громадянина держави на землю;
- Створення органів порядкування землею;
- Встановлення форм користування землею;
- Встановлення правил користування;
- Встановлення обов'язків держави щодо забезпечення права на землю [46, с. 50].

У IV Універсалі УЦР, який датується 9 січня 1918 року, зазначалося про те, що урядом вже було розроблено законопроект, за яким передача землі відбуватиметься трудовому народу без викупних платежів. Зокрема в документі сказано: *«В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній раді, й Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних работ через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки»* [30, с. 70-71].

Цього ж дня було повідомлено, що земельна комісія вже виробила закон про передачу трудовому народові землі без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі.

На IX сесії УЦР, яка відбулася 18 січня 1918 року, був ухвалений Тимчасовий земельний закон, в якому зазначалося наступне:

- Право власності на землю скасовується;
- Право на користування землею мають всі громадяни, не залежно від статі, віри і національності;

- Органи порядкування землею повинні забезпечувати громадянам доступ до землі, охороняти природні багатства від виснаження;
- Користування землею дозволяється для загальногромадського господарства, для приватно-трудоного господарства, а також під оселі і будинки;
- Ніякої плати за користування землею не повинно бути;
- Передача права на користування землі можлива лише з дозволу земельних комітетів та громад.

Однак проти такого рішення виступили заможні верстви. Зокрема Микола Порш на засіданні Малої Ради заявив, що Українська соціал-демократична партія (УСДРП (есдеки)) виступали і виступають проти соціалізації, яка заснована на знищенні великих господарств а селянство, яке не мало власної землі ставилося досить насторожено до дій уряду [61, с. 9].

Щодо цього Володимир Винниченко зазначив: *«Сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам»* [2, с. 255].

Можна відзначити, що в лютому-березні 1918 року УЦР не приймала більше жодних законопроєктів, які б стосувалися аграрної політики [62, с. 149].

В середині квітня з Полтавщини до Києва приїздила делегація дрібних власників задля розмови з Центральною Радою, яка до цього оповістила, що в земельному питанні повороту назад не буде і земельні комітети не давали спокою землевласникам. Спочатку делегацію прийняв міністр юстиції Шелухін, а потім і міністр хліборобства Ковалевський. Можна стверджувати, що делегація справила певне враження на керівництво Української Народної Республіки. Окремі партії почали задумуватися над тим, аби підняти в Центральній Раді питання про те, що б господарства менші за 40 десятин не підлягали відчуженню.

Сам же Євген Чикаленко стверджував, що повинен бути вільний ринок землі, лише встановлена допустима межа, більше якої не можна було б купувати, а великих землевласників обкласти високими податками, щоб мати багато земель було б економічно не доцільно. На його думку, в такому випадку земля швидко буде поділена і опиниться в руках тих, кому вона справді потрібна. Також Євген Харламович вважав, що такий підхід покращив би і фінансове становище держави, адже продаж селянам землі наповнив би державну скарбницю «мужицькими грошима, які заховані тепер по скринях, та по позакопувані в пляшках в землі», а також в такому разі Україна мала би хліб на продаж. А так як землю віддають безоплатно то толку з такої політики не багато. І висуває пропозицію поновити діяльність селянських банків, які б швидко мобілізували землю в руки селян [47, с. 51-52].

Наприкінці свого існування, 29 квітня 1918 року, УЦР вдалася до ще одного рішення, стосовно аграрного питання, а саме зменшення розміру десятин, що підлягали конфіскації з 50 до 30, що ще більше підірвало довіру селянства до Української Центральної Ради [59, с. 1].

В той же день, 29 квітня, в результаті перевороту до влади в Україні прийшов Павло Скоропадський [93, с. 3].

Підсумовуючи все вище мною сказане в цьому підрозділі, можна зробити висновок, що аграрна політика Української Центральної Ради була досить неоднозначною та суперечливою. Взагалі вирішення даної проблеми не стояло для ЦР на першому місці, на відміну від політичного утвердження України, якому й була надана головна увага тогочасної верхівки влади. Лише активність селянства змусила звернути увагу політиків на дану проблему. Проте в ході її вирішення Центральна Рада натикалась на постійне невдоволення то однієї сторони, то іншої.

ПІДРОЗДІЛ 1.2

«Аграрна політика Павла Скоропадського»

Поступово Центральна Рада втрачала свій авторитет. Серед причин її занепаду можна виділити і невдалу аграрну політику.

Про це писав у своїй спогадах і Павло Скоропадський: *«На початку квітня 1918 року... сталася подія, яка з одного боку завдала сильного удару тодішньому Українському уряду... З Полтавської губернії від кількох повітів прибуло кілька сотень хліборобів, що належали до Української Демократичної Партії, на чолі, здається, з Шеметом, і рішуче вимагали зміни Третього Універсалу, в якому, як відомо, власність на землю була знищена»* [41, с. 106]. Про цей візит, також згадує і Євген Чикаленко, і описаний він в попередньому підрозділі.

Також Павло Петрович зазначив, що саме в цьому прошарку населення, тобто землеробах, бачить підтримку [41, с. 140].

Навмисно опускаючи деталі підготовки до перевороту, перейдемо відразу до його реалізації.

28 квітня 1918 року в Київському театрі зібрання демократично-хліборобської партії вирішило боронити право приватної власності на землю. А вже 29 квітня відбувся переворот, владу на себе перебрав Павло Скоропадський.

Переворот, як зазначає Дмитро Дорошенко, відбувся швидко і практично без кровопролиття, ніхто не намагався стати на сторону старого керівництва, тобто Центральної ради [60, с. 42].

Прийшовши до влади, Павло Петрович Скоропадський вже знав, що в державі існує ряд проблем, які потребують нагального вирішення, серед них було і питання аграрного сектору економіки.

На думку Сергія Шемета, Володимира Шемета та В'ячеслава Липинського, які були керівниками Української демократично-хліборобської партії, земельним питанням мав займатися сейм. Реформування сільського

господарства мало на меті можливість формування економічно вигідних фермерств, що означало би відмову від принципу соціальної землі та збереження приватної власності на неї [35, с. 131].

Власне розуміння вирішення аграрного питання мав і сам Павло Скоропадський. Він зазначав, що українці – індивідуалісти, соціалізація землі не потрібна їм, адже вони рішуче проти такого [41, с. 153].

У грамоті Скоропадського «До всього українського народу», яка була оголошена того ж 29 квітня 1918 року, зазначалося, що приватна власність на землю, яка є фундаментом української культури – відновлюється у повному обсязі, зокрема тепер дозволяється купівля та продаж, а селяни, які мали невеликі наділи, матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викупленої державою у великих землевласників.

«Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються у повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського відмінюються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів», – сказано в Грамоті, яку опублікував «Державний вісник» [17, с. 1].

Ціллю реформування аграрного сектору для Скоропадського було створення в Україні «здорового селянства», яке забезпечене необхідною кількістю землі, і готового підняти її продуктивність [17, с. 1].

У своїх спогадах від 1 травня 1918 року Євген Чикаленко зазначає, що український уряд запізнюється із соціально-економічними реформами, зокрема і з аграрною, «все ніяк не могли догнати більшовиків і придбати ласку сільської голоти», і тому Скоропадський змушений був звернутися по допомогу до німців, які мали допомогти йому боротися проти більшовиків та бідноти, яка за ними пішла [47, с. 63].

Наприкінці травня 1918 року був створений законопроект «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави», створенням даного документу займався міністр земельних справ Василь Григорович Колокольцев [64, с. 74].

Згідно з даним проектом до видання загального закону допускався продаж та купівля земельних ділянок, проте в одні руки не можна було отримувати більше ніж 25 десятин, купити більшу кількість можна було лише в особливих випадках – при створенні зразкових господарств (тільки з дозволу міністерства землеробства). Тільки Державний земельний банк мав право скуповувати необмежену кількість землі. Його створенням мало займатися Міністерство фінансів [31, с. 1].

Сам Павло Скоропадський зазначав, що його уряд вже намагається вирішити аграрне питання, проте для цього необхідний час: *«По суті аграрна реформа вважалася вже на черзі до розгляду, про неї так само йшлося і в моїй грамоті, але на проведення цього питання в життя було потрібно дуже багато часу та підготовки. Так чи інакше, потрібно було попередньо налагодити урядову машину, сформувати міністерства, мати свої урядові органи на місцях, а для цього потрібен час»* [41, с. 159].

Щодо банку, то йому відводилося важливе місце. 28 серпня було затверджено його статут, а практична діяльність розпочалася з 1 вересня. Його завданням було створити економічно вигідні дрібні господарства та надавати їм всю можливу підтримку в підвищенні їхньої продуктивності. Банк надавав позики терміном від 14 до 66.5 років, займався перепродажем землі [64, с. 75].

Увага народу була прикута до рішень влади щодо земельного питання. Цю думку підтверджує факт, що протягом травня різні угруповання проводили свої з'їзди і значна увага приділялася саме перетворенням в аграрній сфері економіки.

Так з 15 по 18 травня 1918 року в Києві проходив з'їзд Протофісу, на якому були присутні більше ніж 1000 делегатів. Окрім розгляду політичних

питань, були також на порядку денному й питання в економічній сфері, зокрема й земельного. Зазначалося, що не можна робити якихось надто різких змін в існуючій системі сільського господарства [24, с. 7-9].

З 26 по 29 травня також проходив з'їзд Союзу землевласників. В перший день була прийнята назва «Всеукраїнський союз земельних власників». Було створено дві комісії, одна з яких – земельна, яка займалася розглядом земельної реформи. Значної уваги було приділено проблемі створенню аграрного законодавства [36, с. 1].

Гетьманський уряд також був зацікавлений у відновленні цукрової промисловості. У травні було прийнято рішення, за яким міністерство продовольчих справ було зобов'язане надавати кредитну допомогу не тільки власникам цукроварень, але й власникам земель, на яких вирощувалися цукрові буряки. Ще одним законом на покращення становища в даному питанні був Закон «Про підвищення постійних і продажних цін на цукор», який був прийнятий Павлом Скоропадським у другій половині травня 1918 року.

Такі заходи були направлені на покращення становища цукроварень, товари яких мали стати основою українського експорту [91, с. 101].

Ряд законів щодо земельного питання мали надзвичайний характер. Побоюючись нехватки хліба, і через те, що потрібно було взаємодіяти з німцями, в липні 1918 року був прийнятий Закон «Про передачу хліба врожаю 1918р. в розпорядження держави». Весь врожай повинен був поступити в розпорядження держави, окрім нагальних потреб, зокрема харчових та господарських [18, с. 1].

Важко вирішувалося питання встановлення жорстких цін на хліб. Було вирішено ввести хлібну монополію, уряд отримав право примусово вилучати хліб на період з 1 серпня до 1 грудня [83, с. 12].

Сам Скоропадський наголошував, що закон про монополію на хліб був прийнятий під тиском представників Німеччини в Україні [41, с. 159].

У 1918 році майже на всій території Української Держави врожай хліба був дуже високим. Його збір вимагав великої кількості селян. Однак вони байкотували відновлення поміщицьких землеволодінь. Тому була застосована сила, за допомогою німецьких військ влада намагалася приборкати селян.

Про ще одну проблему селянства у своїх спогадах пише Павло Скоропадський: *«Як важко було щось рушити в Україні одразу, доводить хоча б така дрібниця, яка гальмувала справу: коли я хотів посилити роботу міністерства з виділення селян на відруб, бо до мене постійно підходили люди і просили їх розверстати, виявилось, що землемірних інструментів було всього, здається, 1000 штук на всю Україну, які й без того були перевантажені роботою»* [41, с. 202].

Наприкінці жовтня 1918 року було сформовано новий уряд, крісло міністра земельних справ зайняв Володимир Леонтович. Перед ним було поставлено завдання прискорити підготовку проєкту земельної реформи.

Також було створено Вищу аграрну раду. Вона розпочала свою роботу 25 жовтня. А вже на початку листопада проєкт реформи був повністю сформованим. Головним в ньому були наступні пункти:

- Держава викупувала наділи у великих землевласників і розподіляла їх між селянами, з урахуванням того, що в одні руки надавалося не більше 25 десятин;
- Господарства, які мали високу агрономічну цінність, залишалася в розмірах по 200 десятин;
- Більшу кількість землі мали право зберігати за собою господарства, які були залучені до виготовлення цукрової продукції, вирощували сортове насіння, розводили велику рогату худобу;
- Відчуженню не підлягали садиби, виноградники та сади [91, с. 103].

Рада міністрів в основному схвалила законопроєкт, проте визнала за необхідне продовжити роботу комісії. Що цікаво, Леонтович у власних спогадах приписує виключно собі авторство даного проєкту: *«За цей час я*

склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не деталізований і не переведений у життя план проведення кабінетом міністрів аграрної реформи» [82, с. 259] [33, с. 212].

Однак у зв'язку з падінням влади Павла Скоропадського подальша робота в галузі аграрного права стала неможливою.

Уряд Скоропадського куди більше приділяв уваги вирішенню економічних проблем ніж Українська Центральна Рада. Проте вирішити їх до кінця Павлу Петровичу не вдалося. Вже 14 грудня 1918 року його влада була скинута Директорією УНР. Серед причин можна визначити наступні:

- Поразка Німеччини у Першій світовій війні – тут варто зазначити, що вона була союзником Скоропадського і на нашій території були її війська, власне кажучи, сам гетьман перебував під її впливом;
- Відсутність боєздатної армії;
- Вузька соціальна база, зокрема це буржуазія, заможні селяни, поміщики, а свою політику Павло Петрович проводив саме в їхніх інтересах;
- Наростання соціальної напруги, початок створення опозиції.

Останньою крапкою стала Грамота Павла Скоропадського до українських громадян та козаків, в якій говорилося про федерацію з Росією. *«Нині перед нами нове державне завдання. Держави згоди з давна були приятелями колишньої великої й єдиної Російської держави. Тепер після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитись. На інших принципах, на принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила Всеросійської держави.*

У цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принижені й пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне буйшої Росії. Від неї ж вийшли дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським козацтвами» [3, с. 1].

У своїх спогадах сам Павло Петрович Скоропадський зазначає:

«13 числа листопада в Раді Міністрів обговорювалося питання, допустити чи не допустити Конгрес. Вісім голосів проти семи допуску Конгресу на даний час було вирішено негативно. Я погодився з цим рішенням, але оскільки ясно було, що при недопущенні Конгресу негайно ж ліві українські партії вживуть агресивних заходів, мені необхідно було створити рішучіший кабінет і більш підходящі для цього військові сили, на які я вирішив спертися, на російський офіцерський склад і на свою сердюцьку дивізію, на яку я за всіх умов розраховував. Для офіцера російського складу я мав негайно оголосити федерацію, бо мені вуха продзижчали, що якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою заради Росії за гетьманську Україну. 13 числа я розпустив кабінет і одразу з Палтовим написав грамоту, в якій я, твердо стоячи на ґрунті політичного, культурного та економічного розвитку України, оголосив, що відтепер ми маємо працювати для майбутньої федерації з Росією.

Наступного дня окремі люди, дуже численних та різноманітних політичних поглядів, приходили до мене і вітали з таким рішенням, але вся преса, звичайно, не кажучи про українську, прийняла це рішення холодно. А ввечері 14 числа я дізнався, що Петлюра, звільнений за кілька днів до того з-під арешту, поїхав до Білої Церкви до січовиків, які того ж дня розпочали наступ на Фастів, але були зупинені частинами Київського корпусного командира. Я їй досі вважаю, що єдиною причиною такого піднесення серед повстанців спочатку була, як грім серед білого дня, моя грамота, що з'явилася, про федерацію» [41, с. 305].

Підсумовуючи все вище сказане в даному розділі, можна зробити висновок, що уряд Скоропадського приділяв велику увагу налагодженню справ в аграрній сфері економіки. В основу реформ цього часу було покладено ряд принципів, зокрема уряд взяв на себе всю відповідальність за проведення реформи, земельний фонд було створено за рахунок державних, церковних і

частини приватних земель, при цьому відбувалося відшкодування їхнім власникам повної вартості забраних земель, ці наділи почали продаватися дрібноземельним селянам, допомогу надавав їм Державний земельний банк у вигляді позик на купівлю землі, держава забезпечувала роботу цукрової промисловості, яка мала стати головним експортером України.

Сам Скоропадський зазначав, що наприкінці листопада 1918 року Україна як ніколи раніше була близька до повного вирішення аграрного питання.

ПІДРОЗДІЛ 1.3

«Земельне питання за Директорії УНР»

Уже влітку 1918 року опозиція до П. Скоропадського радикалізувалася, її діячі почали готуватися до збройного повстання. Власне, сама Директорія була створена таємно 13 листопада 1918 року, головою став Володимир Винниченко. У «Відродженні нації» він зазначає: *«13 листопада 1918 року в помешканню Міністерства Шляхів відбулося те історичне засідання»* [2, с. 107-108] Зрозуміло, що за мету даний орган ставив собі скинення влади Гетьмана Павла Скоропадського. В ніч на 15 листопада вона (Директорія) виступила із Відозвою про початок повстання, і майже одразу взяли владу у свої руки [76, с. 316].

Скоропадський про це зазначає наступне: *«Мені дуже важко було усвідомлювати, що вся робота, всі ті переживання, через які довелося пройти протягом цих довгих восьми місяців, такого нерозуміння мене, стільки злості, що мене оточувала, і бути близько від того, щоб вийти на плідну роботу для порятунку Батьківщини. , і все це рухнуло, і так безглуздо»* [41, с. 325].

Директорія взялася до роботи не одразу, перші дні носили по-суті декларативний характер. А вже з початком роботи відбулися значні зміни в сфері соціально-економічного життя країни, зокрема це стосувалося й аграрного питання.

Враховуючи помилки попередньої влади, Директорія бажала залучитися підтримкою селянства, стоячи на ідеях соціалізму [89, с. 560]. На одному з конгресів Української соціал-демократичної робітничої партії Винниченко сказав наступне: *«... база – селянство, наше завдання дбати, щоб село не стало дрібнобуржуазною силою, виробляти з нього пролетарську масу, держати орієнтацію на західний і світовий високоіндустріалізований пролетаріат, ні в якому разі не на відсталий російський, бо коли з ним зв'яжемося, більшовики російські нас розколять, роздавлять, відіпіхнуть від влади наші сили. Тут тоді буде диктатура Пятакових, Антонових... Мусимо спиратися тільки на свою*

силу. Силу цю ми повинні дістати, коли дійсно зросла вона – своя – прлетарсько-демократична – за рік революційної боротьби» [90, с. 250].

В середині грудня 1918 року був виданий закон, за яким встановлювалася заборона на продаж, оренду та закладку землі [4, с. 1].

Також Директорією УНР було оголошено, що до повного вирішення земельного питання дрібні селянські господарства залишатимуться в користуванні їхніх теперішніх власників, всі інші землі переходять у користування малоземельних та безземельних людей, насамперед тих, хто ввійшов у війська для боротьби з Гетьманом [51, с. 106].

Це означає, що Директорія намагалася вирішити аграрне питання шонайшвидше і якомога ефективніше, щоб селянство підтримало її.

Вже 8 січня 1919 року був прийнятий закон про націоналізацію земель. Тим самим держава скасувала приватну власність на землю, лише дрібним господарствам дозволялося залишити у своєму користуванні до 15 десятин землі.

Євген Чикаленко про цей день у своїх спогадах із сумом згадує, що замість того, аби спиратися на надійний клас дрібної буржуазії, Директорія, як і до неї Центральна рада, спирається бідноту, яка може лише руйнувати державу, а не будувати її [47, с. 239].

Варто відзначити, що за основу для даного документу був взятий акт Української Центральної Ради у дещо зміненому вигляді. Відмінність полягала в тому, що закон Директорії УНР від УЦР було те, що один із його параграфів стверджував непорушність у користуванні дотеперішніх господарів "трудовах" господарств не більше 15 десятин. Із нового: за рахунок вивласнених земель, державного фонду земельні управи повинні надавати у довічне користування малоземельним та безземельним селянам не менше 5 десятин землі [79, с. 257]. Дещо пізніше даний закон було затверджено на Трудовому конгресі.

Також необхідно сказати, що на день раніше (7 січня 1919 року) був виданий ще один акт про націоналізацію, проте стосувався він лісових масивів.

Власне в даному документі в I розділі зазначено:

- *«Право приватної власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами в межах Української Республіки касується.*
- *Всі землі з їх водами, лісами, надземними і підземними природними багатствами стають добром народу Української Народньої Республіки.*
- *На користування цим добром мають право всі громадяне Української Народньої Республіки без різниці полу, віри і національності, з додержанням правил цього закону і в першу чергу тим, хто землю обробляє своїми руками.*
- *Верхове порядкування і розпорядження всіма землями з їх водами, лісами, надземними і підземними багатствами належить верхній владі Української Народньої Республіки» [21].*

Один із ідеологів Організації українських націоналістів (ОУН) Микола Сціборський зазначав, що політика Директорії Української Народної Республіки була спричинена не лише економічними та політичними, але й суспільно-етичними умовами побудови незалежної України, і передбачало опору на селянство. Зокрема він писав наступне: *«Аграрне законодавство уряду новоствореної української держави рівно ж немало рішучого впливу на селянські маси. До цього спричинився ряд обставин. Головним з них був загальний брак авторитету національного проводу роздертого партійними чварами й ослабленого програмовими розбіжностями» [43, с. 16].*

Нове керівництво УНР намагалось брати «курс на ліво». Однак політику Директорії в аграрній сфері економічного життя більшість селянства вважало обманом, підступом, що призведе до відновлення старих земельних відносин, вважав Сціборський [43, с. 17].

Закон від 8 січня 1919 року також передбачав, що військовослужбовці армії Української Народної Республіки здобудуть право користуватися землею, площа якої на дві десятини більша за встановлену норму, також мали змогу взяти позику, що важливо – безвідсоткову, на облаштування власного господарства, яку необхідно було сплатити за п'ять років після закінчення бойових дій. Варто відзначити, якщо армієць покидав ряди війська самовільно, втрачав право на додаткові наділи та грошову позику. Однак пункт про надання військовослужбовцям більшої площі наділів викликала обурення у селян, які вимагали однакового розподілення землі для всіх [51, с. 107].

Також варто відзначити, що сільськогосподарські угіддя, які перебували у власності громадян інших держав не зараховувалися в державний фонд УНР. Так, наприклад, поміщики, які мали польське походження, оголошували себе підданими інших держав, що теж викликало невдоволення селян.

Фактично Директорія УНР нав'язувала селянам колективне господарювання, що викликало велике обурення, враховуючи дрібновласницький менталітет українських господарів, адже українське село – це не община, а громада спадкових землекористувачів. А так як досвід колективного господарювання тут був відсутній, на відміну від Росії, дуже важко організувати групове використання землі цілими громадами, як зазначає у своїй статті А. Белік [51, с. 108].

Надалі Директорією проводилася політика в тому ж руслі соціалізму. В лютому 1919 року було опубліковано «Інструкцію про порядок наділення трудового населення УНР землею» [78, с. 72].

У червні уряд оголосив, що аграрна політика й надалі продовжить базуватися на принципах, які підтверджували мету попередніх документів, що земля закріплена без викупу за трудящим селянством.

Однак поряд з вирішенням соціально-економічних питань, були проблеми у зовнішніх зносинах, зокрема через війну з радянською владою, яка поступово закріплювала за собою українські землі. Останньою крапкою стала

листопадова катастрофа 1919 року, яка призвела до того, що про вирішення будь-яких аграрних питань не могло бути й мови.

У спогадах від 22 листопада Євген Чикаленко пише, що в газеті «Впереді» з'явилася несподівана для нього звістка про те, що поляки зайняли Кам'янець, із підписом «Державна зрада», але не зрозуміло, де тепер український уряд [48, с. 163].

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що загалом аграрна політика Директорії Української Народної Республіки була дещо схожа до політики Української Центральної Ради. Головним момент в їхній політиці стала націоналізація земель та практична заборона приватновласницького землекористування. В ході такої політики виникло дві проблеми, одна з них – селяни вимагали рівності у використанні землі для всіх без винятку, з іншого – їх не влаштовувало «користування землею», а прагнули «володіти» нею. Загалом, політика в аграрній сфері постійно балансувала між популізмом та економічною доцільністю, мала виражений класовий характер, так як спиралася на підтримку селянства.

2 РОЗДІЛ

«Аграрна політика більшовиків»

Загострення політичної ситуації в Російській імперії через участь у Першій світовій війні та ряду інших факторів так чи інакше мали призвести до певних наслідків. Таким наслідком стала революція, яка розпочалася наприкінці лютого 1917 року.

Спочатку це була просто демонстрація, організована соціалістичною партією, сталося це 23 лютого (8 березня за новим стилем). Наступними днями демонстрації почали кількісно зростати, а переломний момент відбувся 27 лютого (12 березня за новим стилем), коли до демонстрантів почали долучатися солдати декількох гвардійських полків, серед яких Волинський, Преображенський, Павловський та Литовський полки [75, с. 20].

Не вдаючись у подробиці, варто сказати, що революція досягла своєї мети і 2 березня (15 березня за н. ст.) 1917 року Микола II зрікається престолу на користь свого брата Михайла Олександровича [34, с. 1], той у свою чергу підписує Акт про відмову, влада переходить Тимчасовому Уряду на чолі з князем Георгієм Львовом (згодом його місце зайняв Олександр Керенський).

При владі Тимчасовий уряд пробув не довго, вже 25 жовтня (7 листопада за н. ст.) 1917 року відбувається Жовтневий переворот, очільника Уряду, Олександра Керенського, було ув'язнено. Владу у свої руки взяли більшовики [86, с. 165].

Вони почали поширювати свою владу і на територію України. 8 грудня (21 грудня за н. ст.) 1917 року війська більшовиків, якими командував Володимир Антонов-Овсієнко ввійшли до Харкова. Вже 12 грудня (25 грудня за н. ст.) в місті було проведено Всеукраїнський з'їзд Рад. На цьому з'їзді була оформлена робота Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), а також сформовано так званий уряд – Народний секретаріат.

Павло Скоропадський у своїх спогадах зазначав, що справи Центральної Ради в цей час були дуже поганими, більшовики наступали, а українські дивізії були змушені відступати. 19 січня (1 лютого за н. ст.) 1918 року на вулицях Києва почали з'являтися барикади. Більшовики, зайнявши Фастів, рухалися в бік Української столиці[41, с. 106]. 26 січня (8 лютого за н. ст.) Київ було захоплено.

Власне, починаючи з середини грудня 1917 року можна говорити про ті чи інші політичні рішення радянської влади на території України, включно із питаннями аграрного сектору.

Одним з перших законодавчих актів радянської влади став Декрет про землю, який був прийнятий на Другому Всеросійському з'їзді Рад 26 жовтня (8 листопада за н. ст.) 1917 року.

Його зміст зводився до наступного:

- Відмінялася поміщицька власність (без грошової компенсації);
- Поміщицькі, монастирські, церковні володіння, включно із всім інвентарем, садибними спорудами переходять у розпорядження волосних земельних Комітетів і повітових Рад Селянських Депутатів до Установчого Зібрання;
- З цього моменту псування майна, яке тепер належало всьому народу, вважалося злочином;
- Все конфісковане раніше майно передавалося державі чи общини;
- Право користування землею надавалося всім громадянам, які здатні її обробити;
- Заборонялася наймана праця;
- При поділі землі між трудовим людом повинні були враховуватися місцеві умови;
- Визнавалися наступні види землекористування:

- Подвірне;
  - Хутірне;
  - Артільне.
- Вся земля, після її відчуження, передається в загальний фонд;
  - Якщо людина виходить з того чи іншого виду землекористування, то її земля конфіскується [25, с. 1].

Селяни трактували такий декрет як дозвіл на захоплення та перерозподіл великих землеволодінь [98, с. 693].

Ще до початку війни, в листопаді 1917 року, до України було направлено не менше 50 різних представників задля пропаганди декретів виданих більшовиками, зокрема, описаний вище декрет «Про землю» [39, 20]. Серед цих представників також було чимало українців за походженням, в тому числі Юрій Коцюбинський, Климент Ворошилов, Григорій Петровський та інші. Ще одним їхнім завданням було компрометувати діяльність Центральної ради [57, с. 17].

І хоч така пропаганда мала значні успіхи, проте більшовики стикалися з деякими проблемами, так як встановлення їхньої влади ще не означало, що вони одразу отримують вплив в міських та сільських радах, останніх взагалі налічувалося не так багато, в грудні 1917 – першій чверті 1918 років їхня кількість ледь налічувала 400 [57, с. 18].

Нова влада в українських селах була сприйнята досить неоднозначно. З одного боку, сільські громади підтримували більшовицьку владу через їхні гасла, в яких йшлося про основне питання, яке їх турбувало – земля та її перерозподіл. З іншого ж боку, незважаючи на невелику зацікавленість селян в національних ідеях, державотворча діяльність Центральної Ради залишила на них певний відбиток. Не менше селян насторожувало і обурювало ставлення більшовиків, які ігнорували національний аспект, а подекуди навіть

зневажали українців. Що у свою чергу привело до того, що більшовикам в першому поході не вдалося повністю захопити владу. Проте з другого разу їм все ж вдалося.

27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 року був виданий «Основний закон про соціалізацію землі», який складається з 13 розділів, і в основному стосується права на землю, способів землекористування, встановлює трудові норми, норми переселення та інші.

Серед цього варто виділити наступні важливі пункти:

- *«Будь-яка власність на землю, надра, води, ліси та живі сили природи в межах Російської Федеративної Радянської Республіки скасовується назавжди» [10, с. 407];*
- Земля без викупів переходить у власність трудового народу;
- Як і Декреті «Про землю» вказується, що наймана праця є забороненою, «право користування землею належить лише тим, хто обробляє її власною працею», якщо ж така була використана, то право користування землею припинялося [10, с. 407];
- *«Керування надрами землі, лісами, водами та живими силами природи надається, залежно від своїх значення, повітової, губерньської, обласної та федеральної Радянської влади, під контролем останньої» [10, с. 407];*
- Земля передається в користування насамперед для громадської користі, а не для особистої вигоди;
- Перевага надається спільному користуванню землею задля швидкого досягнення соціалізму;
- Право передачі землі – відсутнє, тобто людина має право отримати землю лише від держави, в порядку, встановленим даним законом, але не від будь-яких третіх осіб: *«ст. 45. Ніхто не може передавати прав на користування ділянками землі, що знаходяться у нього, іншій особі. ст. 46. Право на користування землею набувається всіма в порядку, цим*

законом встановленому, і в жодному разі не переходить від однієї особи до іншої» [10, с. 418].

Можна говорити про те, що по факту відбулася націоналізація землі, що у свою чергу дало можливість провадити наступну політику – продовольчу диктатуру. 9 травня 1918 року ВЦВК РСФРР видав Декрет «Про надання наркомпроду (народний комісаріат продовольства – авт.) надзвичайних повноважень по боротьбі із селянською буржуазією, яка приховує хлібні запаси і спекулює ними». В цьому документі зазначається, що повинна існувати державна монополія на хліб, власники хліба зобов'язувалися передавати всі надлишки Народним комісаріатам продовольства, собі залишати лише необхідну кількість суто для засіювання полів та особистого споживання. Селяни, які не передавали надлишки хліба, оголошувалися ворогами народу і ув'язнювалися на термін не менше 10 років.

В свою чергу, народні комісари отримували ряд широких повноважень:

- Отримували право відмінити постанови місцевих органів влади, які протирічать планам хлібозаготівель;
- Застосовувати зброю у випадку опору, який чинить селянин, під час відбирання хліба та іншого продовольства;
- Розпускати та/або реорганізовувати продовольчі органи на місцях у випадку їхньої протидії розпорядженням народного комісара;
- Звільняти, передавати до суду, заарештовувати посадові особи, які вмішуються в діяльність народного комісара продовольства [26, с. 279].

Що важливо, «надлишки» визначалися, не виходячи з потреб сільських господарств, а з суто з потреб держави, які невпинно зростали. Де-факто, радянська влада узаконила реквізиції.

За 4 місяці перебування при владі, більшовики вивезли з України не менше 15 мільйонів пудів хліба.

Селянські маси одразу відреагували на такі дії масовими повстаннями. Це підтверджує резолюція КП(б)У, яка датується вереснем 1918 року. В ній йдеться про те, що боротьба трудящих мас на території України набула форми тривалої партизанської боротьби [29, с. 27].

В цей же час люди почали скорочувати розміри своїх господарств, підлаштовуючи їх суто до власних споживчих потреб.

В середині січня 1919 року була прийнята постанова «Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти». Існувало 2 види: сільські і волосні. До обов'язків комбідів належало: поділ хліба, поділ реманенту та предметів першої необхідності, повинні сприяти вилученню «надлишків» у селян. Задля досягнення своїх цілей, серед яких також був розкол в середовищі самого селянства, більшовицьке керівництво вдавалося і до заміни діючих на місцях рад – цими комітетами бідноти.

Із 16 тисяч виконкомів рад майже 5 тисяч було перетворено у комітети бідноти:

- У Волинській губернії– 1528 рад перетворено на комбіди;
- У Подільській – 1320;
- Чернігівській – 1243;
- Київській – 113 [84, с. 162].

В березні 1919 року в Харкові проходив III з'їзд КП(б)У.

Під час цього з'їзду було встановлено, що метою в аграрній політиці є створення насамперед товариського землекористування, а не одноосібного; заборонялося будь-яке самовільне захоплення майна колишніх приватновласницьких маєтностей. Повинна відбутися повна заміна капіталістичного товарообміну соціалістичним продуктообміном, задля досягнення цієї цілі встановлювалася державна монополія на хлібозаготівлю, встановлювалися «тверді» ціни на все інше продовольство і фабричні

продукти. Серед позитивних речей, встановлених до виконання на цьому з'їзді було те, що землевідділам доручалося організувати агрономічну допомогу, яка була б доступна для населення, окрім того, повинні були влаштовуватися різного роду лекції, читання та сільськогосподарські школи задля поширення агрономічних знань [29, с. 47].

Для того, аби виконати рішення III з'їзду масово почали створюватися комуни та радянські господарства.

Також в березні 1919 року проходив III Всеукраїнський з'їзд рад. Варто відзначити, що вибори делегатів до складу цього з'їзду проходили дуже упереджено, солдати Червоної армії мали величезну перевагу (в понад 10 разів) над робітниками та селянами, також до цих виборів були недопущені «експлуататорські» класи, священнослужителі, колишні поліцейські [88, с. 100].

В результаті більшовики отримали величезну перевагу, із загальної кількості в 1787 місць вони одержали 1435. І на цьому з'їзді фактично була утверджена радянська влада в Україні [81, с. 289].

Отже, стає очевидно, що від початку другого завоювання України більшовики почали дуже тиснути на селянство, як політично, так і економічно.

Коли до влади прийшов Християн Раковський, було видано декрет, в якому йшлося про надання продовольчої допомоги Росії: «Рада Народних комісарів України пропонує Народному комісаріату продовольства негайно видати інструкцію, яка регулювала справу постачання продовольством Півночі, поклавши в основу таке:

- На Комісаріат продовольства покладається організація і керівництво справою постачання Півночі продовольством.

- До справи заготівлі і вивезення на Північ надлишків продовольства залучаються як українські, так і центральні кооперативні об'єднання РСФРР.
- До справи організації постачання продовольством Півночі залучаються представники Всеросійської ради професійних спілок, Московського центрального робітничого кооперативу, продорганів Петрограда і Москви і профцентру.
- Розрізнене вивезення з України предметів продовольства окремими організаціями і особами забороняється» [28, с. 94].

Власне кажучи, таким чином було узаконено грабіж продовольчих товарів на території України.

13 березня в Петрограді Володимир Ленін видає наказ радянському уряду України, в якому йдеться про те, що першим завданням для кожного українця має стати допомога Півночі, задля цього до 1 червня 1919 року в Росію має бути вивезено не менше 50 мільйонів пудів хліба.

Щодо ведення господарства, то в задумах більшовиків радгоспи повинні були нагадувати щось типу великих фабрик, головною метою яких було забезпечення хлібом всієї держави та сприяти зникненню одноосібних господарств. Однак це було складним завданням, яке потребувало величезних коштів та величезних вільних територій, і з першим, і з другим у влади були проблеми. Коштів було недостатньо, а проти перетворення в радгоспи колишніх поміщицьких господарств виступав простий люд, адже вони вважали, що ці землі слід розділити між ними.

Проте більшовики не зважали на думку селян. Окрім того, керівництво на чолі з Християном Раковським та наркомом земельних справ Володимиром Мещеряковим сприяло й подальшому тиску на українське селянство, зокрема було видане розпорядження, відповідно до якого реманент, який належав

колишнім поміщикам, більше не розподілявся між селянами, а передавався одразу в колективні господарства.

Зрештою, внаслідок таких дій більшовицької влади, у 1919 році з понад 15 мільйонів десятин поміщицьких земель тільки 5 мільйонів отримали селяни [57, с. 31].

З 6 по 9 квітня 1919 року у Києві проходив пленум ЦК КП(б)У. На ньому обговорювалося питання про куркульську контрреволюцію і роботу в галузі сільського господарства. Зокрема, ЦК ухвалив наступне:

- До комітетів бідноти необхідно залучити середнє селянство, там де таке залучення не заважатиме боротьби з куркульською контрреволюцією;
- *«Проводячи політику бережливого ставлення до середнього селянства, необхідно разом з тим безустанно висувати завдання нещадного придушення куркульської контрреволюції»* [29, с. 53];
- Проводити більшовицьку-комуністичну агітацію [29, с. 53].

Таким чином, можна зробити висновок щодо даної постанови, що багато селян були невдоволені політикою більшовицького керівництва. Натомість влада продовжувала будь-якими способами змушувати населення приєднуватися до кооперативного землекористування.

15 квітня була ухвалена постанова «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів державного господарства», згідно з якою на території України була запроваджена продрозверстка. Також, були встановлені жорсткі ціни на хліб – 14-18 карбованців за пуд, тобто практично за безцінь, встановлювалися норми залишків, які повинні були залишитися у селян до наступного врожаю – на кожен особу по 1 пуду зерна на місяць, по 2 пуди на коня, для корови – 30 фунтів, 17 фунтів для свині [57, с. 33].

Для того, щоб виконати план із хлібозаготівель, на території України використовувався примус. Були створені спеціальні робітничі загони, які

здебільшого формувалися на території Росії. Існують різні дані, скільки було відправлено таких загонів, загалом вони коливаються в районі 210 – 87 загонів.

Так Анатолій Анішев (автор робіт по історії Громадянської війни в Росії та по проблемам в аграрному секторі) вказує хоч і занижену, але все ж показову цифру таких загонів, а саме 87, які були направлені ще в березні 1919:

- В Харківську губернію направлено 71 загін;
- В Київську губернію направлено 14 загонів;
- В Чернігівську губернію направлено 2 загони [49, с. 203].

Хоч дана цифру можна вважати досить заниженою, проте все ж показовою, так як це дає підстави говорити про те, що продовольче питання не могло бути вирішене без силового втручання керівництва.

Варто також відзначити, щ такі загони, були відправлені не тільки з території Росії, але й створювалися прямо на місцях. Так, за деякими даними, до кінця весни 1919 року лише в Харкові було створено 16 продовольчих загонів [88, 102].

Однак такі загони були мало дієвими, за даними Олександра Григоровича Шліхтера, який у 1919 році обіймав посаду народного комісара продовольчих справ радянської України, більшовикам до серпня 1919 року вдалося зібрати приблизно 8 мільйонів пудів хліба [57, с. 33].

Невдоволення населення тільки росло, так як їхнє становище ставало все гіршим. Замість хліба, який держава насильно відбирала, селяни практично не отримували продовольчих товарів. Таким чином всі здобутки селянства від жовтневої революції були нівельовані.

Крім того, колективні господарства були організовані без конкретних умов, ба більше, порушували принцип добровільного вступу. На початок літа 1919 року на території України налічувалося 1350 радгоспів, вони займали

понад 1 мільйон 200 тисяч десятин землі, також існувало 835 колективних господарств типу комун та артільей [80, с. 471].

Свої упущення радянське керівництво переклало на так звану «куркульську контрреволюцію». Повторно, після пленуму на початку квітня 1919 року, це питання було підняте на пленумі ЦК КП(б)У 1–2 серпня 1919 року, який проходив у Києві. Щодо питання про «куркульське повстання» була видана наступна резолюція:

- Хвиля куркульських повстань, яка ніби то заважає початку радянського будівництва, визначається основною особливістю ситуації на території України;
- *«Вторгнення генерала Денікіна створює для куркульської контрреволюції той стрижень, без якого вона ні в якому разі не може розраховувати на повалення Радянської влади. Тепер на Україні відбувається процес об'єднання імперіалістичних і куркульських сил проти пролетарської диктатури, яка здійснюється режимом Радянської влади. Цей процес у найближчому майбутньому проявиться в погоджених діях денікінської армії з куркульськими бандами»* [29, с. 62];
- Стає необхідним протиставити середняків і бідноту протиставити куркульству, проводячи різко класову політику в селі;
- Організуючи бідноту через сільськогосподарських робітників і відриваючи середняків від куркульства, партія мусить проводити цю лінію без вагань, бо тільки послідовна класова політика дасть можливість встановити міцну Радянську владу, що у свою чергу дасть змогу знищити куркульство та забезпечити планомірний розвиток радянського будівництва в Україні;
- Надзвичайна комісія по збиранню врожаю зобов'язувалася вжити всіх заходів для «найшвидшої і найкращої реалізації нового врожаю»;

- Позачерговим завданням визначалося постачання хліба робітникам. [29, с. 62-63].

Отже, щодо даної постанови, можна говорити про те, що Радянська влада боялася Денікінського режиму, так як у неї самої було досить хитке становище, зокрема через невдоволення населення провадженою політикою. Проте керівництво не вдавалося до жодних поступок, а провадило й надалі свою жорстку лінію, що власне привело до краху.

Значною мірою, тимчасове падіння радянської влади у 1919 році зумовила саме протидія селянства.

Проте від нової для селянства політики, яку провадив Антон Денікін, воно теж було не в захваті. Тому в боротьбі між білогвардійцями та більшовиками селянство знову пристало на ідеї останніх.

На жаль, з відновленням радянської влади на території України на початку 1920 року практично нічого не змінилося на селі з точки зору економічної ситуації. Влада була змушена піти на деякі поступки для селян.

20 січня 1920 року Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) опублікував постанову «Про основні початки організації земельної справи на Україні», яка визначала основні напрямки аграрної політики радянського керівництва на території України. Передбачалося, що селян буде наділено землею за рахунок нетрудових господарств, що означало повну ліквідацію поміщицьких землеволодінь, а також повинен відбутися переділ селянських земель.

На основі цієї постанови на початку лютого 1920 року Всеукрревкомом був виданий закон «Про землю». Відповідно до якого примусове створення радгоспів і комун призупинялося – відбулося повернення до основний тез декрету «Про землю», передавати землю радгоспам без згоди населення заборонялося. У зв'язку з цим їхня кількість зменшилася з 1685 до 571.

Кількість землі, яка тепер мала бути розділена між населенням – збільшилася за рахунок колишніх поміщицьких господарств, у багатоземельних селянських господарствах (площа яких становила більше 15 десятин) лишки відбиралися [74, с. 134].

У 1920 році Володимир Винниченко міг увійти до складу КП(б)У, проте споглядаючи за політикою, яку провадить радянське керівництво, зазначив наступне: *«Мені пропонувалося бути членом українського совітського уряду, бути навіть заступником голови Ради Народніх Комісарів... цим ніби вже давалася можливість дійсної і великої роботи... на жаль, роботи в цих посадах і не було, бо я міг тільки мати голі титули... Основна риса цієї політики є абсолютний централізм як у партії, так і в усіх галузях її діяльності, – економічній, державній, політичній... цей централізм стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції»* [44, с. 463].

Володимир Винниченко вважав, що політична структура, створена революційними методами, перетворилася на «сліпу машину», якою керує окрема невелика група людей, і в якій процвітав бюрократизм з усіма його негативними рисами.

З 17 по 23 березня 1920 року в Харкові проводилася четверта конференція КП(б)У. Під час її проведення вкотре наголошувалося, що задля процвітання радянської держави, необхідно знищити всі осередки куркульства, окрім того, партія продовжує стояти на тому, що продовольча політика, яку вони провадять, добре себе показує, а отже відходити від неї немає сенсу – селянство як здавало хліб за розверсткою, так і має здавати далі, не зважаючи на розміри своїх орних земель. Що важливо, влада не планувала допомогти селянству збільшити обсяги врожаю, зазначаючи, що надання першої потреби відбудеться лише для тих волостей і сіл, які вчасно виконують плани державної розверстки [29, с. 71-75].

Не зважаючи, на дії радянської влади, які мали на меті зберегти і збільшити кількість колективних господарств, їм це не вдалося. Порівняно з 1919 роком кількість радгоспів зменшилася в понад 2 рази [80, с. 476].

Цікава ситуація на початку 20-х рр. ХХ ст. була в Криму, характеризувалася вона відсутністю стихійного захоплення поміщицьких земель, причиною цього було більш пізнє встановлення тут радянської влади [85, с. 74].

Варто відзначити, що окрім хліба, відбувалося обов'язкове постачання й худоби. Так наприкінці березня 1920 року був прийнятий статут Народного комісаріату продовольчих справ, відповідно до якого встановлювалася норма задачі худоби та тверді ціни на неї. Обов'язковому постачанню підлягала велика рогата худоба, вівці і свині. Зазначалося також, яка кількість худоби повинна бути поставлена від кожної губернії та ціна на неї:

- Волинська губернія – 3578 голів великої рогатої худоби, 5219 голів овець, 14532 голови свиней;
- Катеринославська губернія – 12939 голів великої рогатої худоби, 46623 голови овець, 50163 голови свиней;
- Київська губернія – 33953 голови великої рогатої худоби, 97430 голів овець, 109148 голів свиней;
- Подільська губернія – 9176 голів великої рогатої худоби, 47036 голів овець, 52772 голови свиней;
- Полтавська губернія – 38399 голів великої рогатої худоби, 133533 голови овець, 103956 голови свиней;
- Харківська губернія – 31050 голів великої рогатої худоби, 107698 голів овець, 104924 голови свиней;
- Чернігівська губернія – 21255 голів великої рогатої худоби, 169509 голів овець, 138332 голови свиней;

- Донецька губернія – 8626 голів великої рогатої худоби, 31082 голови овець, 33442 голови свиней;
- Миколаївська губернія – 19302 голови великої рогатої худоби, 38277 голів овець, 50517 голів свиней;
- Південна губернія – 12632 голови великої рогатої худоби, 156659 голів овець, 46223 голови свиней;
- Одеська губернія – 19302 голови великої рогатої худоби, 38277 голів овець, 56517 голів свиней;
- Павлоградський повіт – 4313 голови великої рогатої худоби, 15341 голова овець, 16721 голова свиней;
- Олександрійський повіт – 4313 голови великої рогатої худоби, 15341 голова овець, 16721 голова свиней [23, с. 90].

Щодо цін на зазначений тварин, то вони були встановлені наступним чином:

Для Катеринославської, Київської, Південної, Миколаївської, Одеської губерній та Павлоградського та Олександрійського повітів на велику рогату худобу встановлювалася ціна в 130 карбованців (у випадку, якщо маса становила 8-15 пудів, більше 15 пудів – додавалося по 2 карбованці за кожен пуд), середня ціна на овець становила 150 карбованці (залежно від стану овчини), середня ціна на свиней становила від 255 до 268 карбованців (залежно від маси).

Для Харківської, Подільської, Донецької та Полтавської губерній ціна на велику рогату худобу становила 140 карбованці (більше 15 пудів – як і в попередньому прикладі), ціна на овець становила в середньому 160 карбованців, а на свиней коливалася в межах від 274 до 287 карбованців.

Для Чернігівської та Волинської губерній ціна на велику рогату худобу становила 150 карбованців (з такими ж умовами, як і в попередніх), ціна овець

в середньому становила 170 карбованців, а в ціна на свиней коливалася в районі 296-311 карбованців [23, с. 91].

По ідеї продрозверстка повинна була зачепити насамперед селян, чії земельні угіддя становили понад 3 десятини, тобто, по тим міркам, досить заможних. Проте існувало уточнення, відповідно до якого встановлювався термін, до якого повинен був виконатися план, якщо ж ні, то тягар розверстки починав поширюватися на всі господарства. А так як більшість селян не бажали віддавати власноруч вирощене зерно, то дане уточнення повинно було вступити в дію.

Щоб забезпечити виконання планів заготівель 19 червня 1920 року Рада народних комісарів видала наказ «Про встановлення Українського комітету засівної площі». Згідно з яким при Укрнаркомземсправ створюється комітет засівної площі, якому доручався «догляд» за успішним засівом та реалізацією врожаю, крім того на нього покладалися наступні обов'язки:

- З'ясування потреби в насінному матеріалі;
- Організація допоміжних технічних підприємств, ремонтних майстерень, прокатних пунктів;
- Організація технічних і робітничих сил для виробництва сільськогосподарської продукції.

Даний орган був створений з метою контролю посівних площ, так як через невдоволення селян більшовицькою політикою, кількість посіві скорочувалася [23, с. 433-434].

У постанові від 6 липня 1920 року Рада народних комісарів наголошує на тому, що виконання державної розкладки на території України під загрозою, так як виконана вона всього на 10%. Також варто відзначити, що ще однією проблемою на селі була несвоєчасність збирання врожаю, тому Наркомпрод і Наркомзем були зобов'язані слідкувати і не допускати невчасне косіння і

оранку землі, окрім того, селяни, які були помічені за такою справою піддавалися покаранням за «злочинне нищення врожаю».

Тут Варто говорити, що влада пішла на деякі поступки для села, зокрема на місцях залишався значно більший відсоток зібраного зерна ніж зазвичай, у Катеринославській, Миколаївській, Одеській і Полтавській губерніях – 10% зерна, у Волинській, Київській, Подільській, Чернігівській, Харківській, – 25% зерна, що становила досить високий показник. Також була організована комісія допомоги по постачанню сільському населенню предметів першої необхідності.[23, с. 519-520].

Деякі зміни торкнулися постанови про постачання худоби, 23 липня 1920 року у «Вістях» ВУЦВК було оголошено, що населенню надавалося право замінювати велику рогату худобу продукцією. Так наприклад 1 пуд топленого масла рахувався за 6 пудів м'яса, 1 пуд сиру з цільного молока за 2 пуди м'яса [23, с. 602].

23 вересня був виданий наказ, в якому йшлося про вимоги поставок зернової продукції з сіл. Зокрема сільське населення України повинно було здати по встановленим твердим цінам 160 мільйонів пудів зерна, згідно з погубернською розверсткою:

- Волинська губернія – 2 мільйони пудів;
- Донецька губернія – 10 мільйонів пудів;
- Катеринославська губернія – 6 мільйонів пудів;
- Київська губернія – 19 мільйонів пудів
- Полтавська губернія – 29 мільйонів пудів;
- Миколаївська губернія – 29 мільйонів пудів;
- Одеська губернія – 23 мільйони пудів;
- Харківська губернія – 4 мільйони пудів;
- Подільська губернія – 6 мільйонів пудів;

- Чернігівська губернія – 2 мільйони пудів;
- Олександрійський повіт – 30 мільйонів пудів.

Також вся вище зазначена кількість зерна мала бути здана в 4 строки – до 1-го листопада – 25%, до 15 січня – 45%, до 1 квітня – ще додатково 20% і не пізніше 15-го червня – ще 10% [23, с. 686].

Але все ж план виконання продрозверстки у 1920 році зазнав невдачі, до кінця року було передано лише трохи більше як 70 мільйонів пудів, зокрема через те, що селяни продовжували чинити опір такій «узаконеній реквізиції».

Про стратегію побудови господарства на селі також висловлювався Йосип Сталін, який 6 листопада 1920 року виступав з доповіддю «Три роки пролетарської диктатури» на засіданні Бакінської Ради: *«Ми будували не буржуазне господарство, де кожен, переслідуючи свої приватні інтереси, не дбає про державу як про ціле, не ставить собі питання про планомірну організацію господарства в державному масштабі. Ні, ми будували суспільство соціалістичне. Це означає, що мають бути враховані потреби всього суспільства загалом, має бути організоване господарство планомірно, свідомо, у загальноросійському масштабі»* [42, с. 382].

Тобто в будь-якому випадку радянська влада на перше місце ставила державу, не зважаючи на потреби кожної окремої особи.

З 17 по 22 листопада 1920 року у Харкові пройшла П'ята конференція КП(б)У. На ній було констатовано наступне:

- Завдання керівництва полягає в зосередженні уваги на дрібному селянському господарстві, змушуючи його переходити до усуспільнених форм господарства;
- В руках землевідділів повинно зосередитися використання насінного фонду;

- Повинно бути задіяне районування щодо вирощування різних культур і злаків відповідно до ґрунтових та кліматичних умов;
- Радгоспи повинні бути організовані, не просто, як виробничі установи, а як зразкові господарства.

Зрештою, тут варто говорити, що влада не відходила від своєї головної мети – «комунізація» села, яку хотіла досягнути шляхом всебічного контролю над селянськими господарства і, змушуючи селян, переходити від одноосібного до усуспільненого землекористування [29, с. 106-108].

Декретом Ради народних комісарів від 17 грудня 1920 року було встановлене державне регулювання насінництва. Всі хлібні злаки та городнє насіння, яке Народний комісаріат землеробства визначить для подальшого відтворення, підлягають обов'язковому обліку, і розподілятися будуть згідно з розпорядженнями продорганів [23, с. 801-802].

Можна, звісно, говорити, що такі дії були викликані потребами держави, однак більше це схоже на подальші утиски селянства, яке тепер не мало право контролювати кількість і якість насіння.

5 березня 1921 року постановою П'ятого Всеукраїнського з'їзду рад було закріплене користування землею:

- В тих волостях і селах, де закінчилося відбирання землі у куркулів і розділена колишня приватна – земля закріплювалася на 9 років за тими трудовими господарствами, які її обробляли;
- Також З'їзд вважав за необхідне збільшити значення незаможного селянства, яке мало би стати «проповідником господарчого впливу робітничо-селянської держави»;
- Наркомзему доручалося негайно ліквідувати всі незручності користування землею, зокрема далекоземелля і черезсмужжя (розташування земель різних господарств, чергуючись одне з одним);

- В основі організації всього сільського господарства мав бути насамперед вплив і регулювання держави, при чому в рамки єдиного виробничого плану повинні бути включені як комунальні господарства, так і індивідуальні [22, с. 93-96].

І все ж невдоволення селян продовжувало наростати. Врешті, радянському керівництву довелося повністю змінювати політику.

В березня 1921 року на X з'їзді РКП(б) була запроваджена Нова економічна політика, замінивши тим самим політику воєнного комунізму.

Одним з перших кроків стала заміна продрозверстки натуральним податком, який був прийнятий на ранішньому засіданні 15 березня.

«Для забезпечення правильного та спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження землеробами своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства та підняття його продуктивності, а також з метою точного встановлення падаючих на землеробів державних зобов'язань, розкладка, як спосіб державних заготовок продовольства, сировини та фуражу, замінюється натуральним податком» [1, с. 564].

Також в документі зазначалося наступне:

- Цей податок повинен бути меншим ніж той, який стягувався шляхом розверстки;
- Сума податку повинна бути вирахована так, щоб покрити мінімальні потреби армії, міських робітників і тих, хто не задіяний в сільському господарстві;
- Податок стягується у вигляді відсоткового відрахування від вироблених господарством продуктів, враховуючи кількісний показник врожаю, кількість їдців у господарстві та фактичної наявності худоби в ньому;

- Відсоткові відрахування для середніх і малопотужний господарств повинен бути зменшеним;
  - В окремих випадках найбільш бідні селяни можуть бути звільнені від податків повністю;
- Всі запаси продовольства, сировини та фуражу, які залишаються у землевласників після сплати податку, можуть бути використані на власний розсуд [1, с. 565-566].

На території України відповідний закон був виданий 27 березня 1921 року постановою надзвичайної сесії ВУЦВК. До нього були додані певні уточнення:

- З податку, який поступає, передають від 10 до 20% для утворення спеціального продовольчого фонду, задля забезпечення потреб бідного селянства;
- Землевласникам, які хочуть здати лишки, які залишилися після виконання податку, державі або кооперативам, повинні бути дані речі широкого вжитку, які складаються як з продуктів внутрішнього виробництва, так і закуплені за кордоном [22, с. 140].

Однак перехід на продовольчий податок не відбувався одразу, так 29 березня 1921 року видається постанова «Про скорочення зернової розкладки на врожай 1920 року». Зокрема в ньому вказується, що розкладка на збіжжя скорочується на 45 мільйонів пудів, а Волинська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська, де існувало найбільше селянських господарств, звільнялися від виконання тієї частини, яка їм залишалася, іншим губерніям показник скоротили, так Полтавська повинна була здати 13 мільйонів пудів, а Подільська 1,5 мільйона пудів зерна.

Проте цього ж дня, 29 березня, встановлювалася норма натурального податку на зернові продукти, однак чомусь норма була встановлена не у

відсотках, як мало би бути відповідно до попередніх постанов, а в конкретних цифрах. Зокрема на зернові продукти на 1921 і 1922 роки була встановлена норма в 117 мільйонів пудів. Хоча певним плюсом для сільського господарства стало зниження цієї норми порівняно з 1920, де норма була встановлена на рівня 160 мільйонів пудів [22, с. 150-151].

Радянське керівництво, свої дії, пов'язані із запровадженням продовольчого податку та дев'ятирічним закріпленням землі, пояснювало наступним чином:

«Закон 2 березня про закріплення землі в дев'ятирічне користування трудових хазяїв і закон про заміну продрозверстки продподатком являють собою два державні заходи, продиктовані, з одного боку, прагненням закріпити в революції союз пролетаріату з масою селянства, з другого боку, шляхом створення економічного стимулу в індивідуальних селянських господарств піднести занепале сільське господарство.

Криза пролетарської диктатури, що намітилася у зв'язку із закінченням громадянської війни і переходом до здійснення економічних завдань комуністичного будівництва, упертий опір мільйонів дрібних власників комуністичному перетворенню старих суспільних відносин загрожували вирвати селянство з-під впливу пролетаріату, підготувати сприятливий ґрунт для посилення і розвитку селянської контрреволюції» [29, с. 134].

Уряд пішов на поступки приватновласницьким тенденціям, надав більше можливостей вирішення питання на місцях, дозволив існування товарного ринку, а також ринку праці.

І все не дарма, адже справді за роки червоного терору було безліч селянських виступів, які підривали авторитет радянської влади. Так за даними Оксани Ганжі, яка є дослідницею історії України 1920-1930рр., лише

наприкінці 1920 – початку 1921 року у великих повстанських загонах налічувалося більше 100 тисяч чоловік, а скільки їх було в менших – невідомо.

Наприклад, у повстанні, яке спалахнуло взимку 1921 року в Ямпільському повіті Подільської губернії брало участь не менше 15 тисяч чоловік. Що важливо, велику частину з цих 15 тисяч становили бідні селяни, які в задумах більшовицького керівництва повинно було стати їхньою опорою в селі [56, с. 6].

Червона армія відповідно до законів «Про боротьбу з бандитизмом» широко застосовувала весь можливий спектр каральних акцій. Так у квітні 1920 року лише за підозрою в пошкодженні залізничного полотна, панцирником було обстріляне село Нова Дмитрівка, яке знаходилося неподалік від місця пошкодження колії. Внаслідок таких дій було вбито та поранено 30 людей, згоріло 12 хат [71, с. 53].

Проте не тільки військові чинили збройні покарання над повсталим селянством, таким грішили й цивільні владні структури, які були не в змозі придушити норів волелюбних селян адміністративними методами. Так на Поділлі за розпорядженням голови виконкому було спалене ціле село, а велику кількість мешканців мали депортувати.

На жаль, не існує чітких даних, скільки повстанців було вбито за час їхньої протидії радянському керівництву. Рахувати кількість жертв можна лише за окремими відомостями. Зокрема, наприклад, існує відомість, що Окремою Заволзькою бригадою в проміжок між 12 і 28 січня було вбито понад 1 тисячу повстанців.

Протягом 1921 року радянськими військами були знищені найбільші збройні формування селян, що показує кількість захопленого військового майна, серед якого налічувалося 30 гармат, більше 300 кулеметів, більше 2,5 тисяч гвинтівок [56, с. 7-9].

Кількість і чисельність збройних повстань дає можливість чітко говорити про селянське невдоволення політикою, провадженою радянським керівництвом протягом 1917-1921рр.

Загалом, підсумовуючи все вище сказане в цьому розділі, можна зробити висновок, що швидкість, із якою радянська влада утвердилася на території України, була пов'язана насамперед із обіцянками і лозунгами, з якими керівництво прийшло на цю землю.

Перехід землі із поміщицьких володінь у всенародну власність, її справедливий розподіл та всього живого та неживого реманенту не міг не зацікавити людей. Однак це виявилось не більше ніж гарною картинкою. Адже разом з тим була повністю скасована приватна власність на землю, що не могло задовільнити усе населення (хіба що найбільш бідні верстви, які до цього взагалі не мали землі). Люди, які до цього вільно розпоряджалися власним майном, були обурені тим, що керівництво почало диктувати свої умови.

Ще гіршим становищем стало із запровадженням воєнного комунізму, що породило червоний терор, а разом із тим численні виступи селянства. На початках збирання лишків було не такою вже і поганою ідеєю, так як щойно утверджена влада мала мати хоч якісь запаси продовольчих ресурсів. Однак керівництво не мало міри і «зібрання лишків» перетворилося в «законну реквізицію продовольства». Селяни перестали бути власниками на своїй землі, а по факту перетворилися на державних кріпаків, які повинні були виконувати встановлені більшовиками норми продрозверстки, а в разі її невиконання – піддавалися покаранням.

Трохи полегшило критичну ситуацію на селі рішення відмовитися від політики воєнного комунізму і перейти до Нової економічної політики у 1921 році, однак, як ми знаємо, дана політика проіснувала не довго, після чого, розпочалася ще більша і жорсткіша диктатура більшовицької партії.

3 РОЗДІЛ

«Аграрне питання в задумах білогвардійців»

Південний регіон України в 1917-1921рр залишається надважливим ареалом як Української революції, так і Російської громадянської війни. Як і більшовики, білогвардійці прагнули використовувати матеріальні та людські ресурси цього регіону у своїх цілях.

Протягом весни-літа 1919 року основні дії відбувалися на південних теренах колишньої імперії Романових.

На початку травня Антон Денікін, який був головнокомандувачем Збройних сил Півдня Росії перегрупував свої сили і розпочав наступ в напрямку Донбасу та сучасного Волгограду (на той час – Царицин). Вже в червні 1919 року театр бойових дій був розгорнутий в декількох губерніях, зокрема Харківської, Донецької, Катеринославської, Таврійської. *«... сили противника групуються в районах: 1) харківському, 2) проти Талової, і 3) в камишинському (від автора: Талова – Воронежська губернія, Камишин – Царицинська (Волгоградська) губернія). Противник продовжує розвивати свої активні дії проти 14 армії з фронту Полтава–Катеринослав–Олександрівськ»* [19, с. 302]. 5 червня за підтримки англійців розпочали вдалий наступ на Керченському півострові, а вже 29 червня під владою Добровольчої армії був весь Крим, також до кінця червня війська білогвардійців мали успіхи і на інших напрямках, зокрема взяли місто Харків та Катеринослав[94, с. 163].

Таким швидким успіхам «білих» сприяли декілька факторів. Окрім того, що вони мали суто військову перевагу над Червоною Армією, вони також мають завдячувати і українським військам, які в цей час вдало відтягували більшовиків на Правобережжі, ведучи наступальні дії в напрямку Одеси та Києва. Також фактором успіхів білогвардійців був провал радянської влади в аграрній та продовольчій політиці, невдоволене такими діями селянство радо

повставало проти більшовиків – зазначала Олена Бойко у своїй роботі «Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика» [52, с. 121].

Радянське командування також розуміло значимість Одеси, яке було стратегічним портовим містом, а також Київ. Тому Ленін 9 серпня надіслав телеграму, в якій йшлося, що за будь-яку ціну Червона армія повинна втримати ці два міста. *«Це питання про долю усієї революції»*, – зазначалося в телеграмі [19, с. 303-304].

Тим не менше, 24 серпня в ході морської спецоперації Одеса була захоплена.

30 серпня війська УНР під командуванням Антіна Кравса увійшли до Києва. Також цього дня велися переговори з денікінцями, які зажадали від української армії, аби територія на схід і південний схід від залізниці Козятин–Фастів–Київ вважалася операційною полосою військ Денікіна, в чому їм було відмовлено [16, с. 40-41].

«Вже о 8-ій годині ранком увійшли частини Денікіна до Києва – здається – через середній необсаджений міст і також через залізничний міст, куди переїхало кілька панцирок. Вони розташувалися в полуднево-східних передмістях» [16, с. 42].

Володимир Винниченко зазначає, що денікінці вчинили досить хитрий маневр, обійшовши українські війська з тилу *«і не довго думаючи, почали вогнем вибивати з його (тобто з Києва) своїх “спільників”»*, а від Петлюри взагалі був наказ не вступати в бій з денікінськими військами [2, с. 258].

1 вересня 1919 року вночі відбувалися переговори між генералом Антіном Кравсом та генералом Миколою Бредовим і було задекларовані наступні умови: командир київської групи галицьких військ повинен вивести

з Києва свої частини, гарантується що українська армія не почне будь-які військові дії проти армії добровольців [16, с. 43-44].

Таким чином вже 1 вересня війська білогвардійців повністю зайняли Київ.

Варто відзначити, що заможні верстви населення, а також духовенство в різних містах з радістю зустрічало білогвардійців. Натомість тогочасні українські діячі дуже негативно характеризували Антона Денікіна. Зокрема Володимир Винниченко заявив наступне: *«Денікін і показав цим людям “дружбу”. Він їм дозволив лити кров “козаків” у боях з комуністами, він охоче дозволяв їм простилати своїм трупом шлях до Києва»* і називає його катом українського народу [2, с. 258].

3 вересня (21 серпня за старим стилем) 1919 року в газеті «Кієвлянинъ» була оприлюднене звернення Денікіна до населення Малоросії, в ньому зазначалося наступне:

- Буде покладено початок самоуправління і децентралізації;
- По всій території Росії (включно з українськими землями) російська мова оголошується державною;
- Забороняється переслідування української мови;
- Приватні школи можуть вести навчання на будь-якій мові;
- Головна мета – боротьба і побудова єдиної і неподільної Росії [27, с. 1].

І хоч українська мова не заборонялася, проте будь-яка автономія не мала права на існування, про що свідчить назва «Малоросія» – як невіддільна частина єдиної Росії, яка існувала в задумах керівників Білого руху.

Закріпившись на території Півдня України, білогвардійці взялися встановлювати свій режим в цьому регіоні.

Проект місця території України в загальнодержавній схемі устрою Росії розробляв Малоросійський відділ підготовчої з національних справ комісії, зокрема професор О. Билимович, який написав роботу «Поділ південної Росії на області», а також професор І. Линниченко, М. Ляпунов та російський націоналіст з Києва О. Савенко.

Українська земля на їхню думку повинна була ділитися наступним чином:

- Правобережна Малоросія з центром в місті Київ, крім самої Київської губернії, сюди повинна також включатися Волинська та Подільська губернії;
- Лівобережна Малоросія з центром в місті Харків, до якої повинна була включатися Харківська, Полтавська та Чернігівська губернії;
- Новоросія з центром в місті Одеса, до якої повинні були входити Одеська, Херсонська, Катеринославська, новостворені Мелітопольська і Таврійська губернії [94, с. 166].

Сам же Денікін вбачав трохи інший поділ території України і з цього приводу писав: *«Території колишнього гетьманства України і Криму ну були збережені у своїх кордонах. Виходячи із міркувань загальнодержавних, з необхідності тієї ж децентралізації, ухвалено було розділити їх на три області: Київську, Харківську і Новоросійську»* [14, с. 191].

Далі з тексту документа можна зрозуміти наступне:

- Київська область повинна була складатися з Київської, Волинської, Подільської губерній (окрім Балтського повіту), а також більша частина Полтавської та Чернігівської губерній;
- Харківська (або ж гірничопромислова) область, куди мали входити Харківська губернія, частина Воронежської та Курської, де проживали українці (в документі – «малороси»), менша частина Полтавської

губернії, Катеринославська губернія, Криворізький район Херсонської губернії і 3 північних повіти Таврійської;

- Новоросійська область повинна включати Херсонську губернію, відповідно без Криворізького району, Кримський півострів, Балтський повіт Подільської губернії [14, с. 191-192].

Такий поділ ще раз чітко давав розуміти, що в задумах Антона Денікіна не існувало якихось окремих автономних частин, а лише рядові, стандартні губернії, які складають собою області і загалом один єдиний типовий державний організм.

На чолі областей були поставлені головначальствуючі. Генерал Абрам Драгомиров став головначальствуючим Київської області, Володимир Май-Маєвський – Харківської області, Микола Шиллінг – Новоросійської області.

Головною метою Взагалі одним із першочергових питань було аграрне, вирішення якого, на думку білогвардійців, дало би перевагу над більшовиками і спростило би завдання повністю позбавити «червоних» влади.

Одна з перших спроб фіксації аграрної проблеми була здійснена ще в на початку 1918 року в «Політичній програмі генерала Корнілова», яка складалася з 14 пунктів. В 11 пункті цієї програми було вказано, що аграрне питання є досить складним і його вирішення відбудеться за сприяння Установчої Ради. До того моменту всякого роду захопто-анархічні дії громадян визнаються неприпустимими [40, с. 286].

Наприкінці серпня 1918 року при головнокомандувачу Збройних сил Півдня Росії Антоні Денікіні було створено Особливу нараду – свого роду уряд, який проіснував аж до кінця грудня 1919 року. Посаду голови цього органу з жовтня 1918 року займав Абрам Драгомиров.

2 лютого 1919 року Денікіним було затверджене «Тимчасове положення про управління територіями, що перебували під контролем Добровольчої Армії», в якому були прописані сфери компетенції та головні напрями діяльності Особливої наради [68, с. 332-333].

Окремі пункти стосувалися також і аграрного питання. Зокрема вказувалося, що власність є недоторканою, а відчуження може відбуватися лише за справедливу плату в державних або суспільних інтересах. Тобто встановлюються приватновласницькі відносини, а перерозподіл землі мав відбуватися на економічних ринково обґрунтованих засадах.

24 березня була видана «Декларація по земельному питанні» Антона Денікіна. В ній зазначалося наступне:

- *«Державна користь Росії владно вимагає відродження та підйому сільського господарства. Повне вирішення земельного питання для країни і складання загального для всієї неосяжної Росії земельного закону належатиме законодавчим установам, якими російський народ висловить свою волю. Але життя не чекає. Необхідно позбавити країну від голоду та вжити невідкладних заходів, які мають бути здійснені негайно. Тому Особливій нараді слід тепер розпочати розробки і складання положень і правил для місцевостей, що під Управлінням Головнокомандувача Збройними силами Півдні Росії»* [9, с. 507].
- Вважається за необхідне забезпечити інтереси трудящого населення;
- Створення та зміцнення дрібних та середніх господарств за рахунок державних та приватновласницьких земель;
- За власниками зберігаються їхні права на землю. Але при цьому в кожній окремій місцевості повинен бути визначений розмір землі, яка може бути збережена в руках власників;
- Встановити порядок переходу відчужених земель від колишніх власників до малоземельних громадян. При цьому домовленість може

бути добровільною або ж шляхом примусового відчуження, але в будь-якому випадку за грошову плату;

- Земля, яка передається малоземельним селянам, встановлюється на правах непорушної власності;
- Відчуженню не підлягають землі козацького війська та удільні землі, ліси, землі високовиробничих сільськогосподарських підприємств;
- Всебічне сприяння землеробам шляхом технічного покращення земель (зокрема меліорація), агрономічна допомога, кредити, засоби виробництва, постачання насіння і реманенту та інше;
- Не чекаючи остаточного встановлення земельного права, слід вже зараз полегшити перехід земель і підвищити продуктивність сільського господарства [9, с. 507-508].

Відповідно до цієї декларації, можна чітко говорити, що Антон Денікін мав хороші уявлення про потреби та проблеми на селі. Серед сильних сторін цього документа варто виділити насамперед збереження приватної власності на землю, створення та підтримка малих та середніх господарств за рахунок держави та великих приватновласницьких земель, надання допомоги шляхом кредитування для придбання землі, встановлення різних норм на розміри ділянок для різної місцевості, залежно від природніх умов, увага також звертається на необхідність технічних покращень, а не суто на збільшення розмірів оброблюваних земель у господарстві.

Проте в «Декларації по земельному питанню» був ряд і слабких місць. Зокрема не пояснюється різниця між примусовим відчуженням землі та добровільною домовленістю, а саме: не вказується строк, до якого моменту може здійснюватися добровільний продаж, а коли розпочинається примусове відчуження, також не вказується гранична межа допустимої кількості землі у приватній власності, а також та «справедлива ціна», за якою повинні були викуповувати ділянки у їхніх власників.

Також цікавий момент полягає в тому, що відсутні будь-які пункти про «всеохоплюючі» по типу Всеросійських чи Всеукраїнських Установчих зборів, натомість мова йде лише про законодавчі установи, через які населення продемонструє свою волю. Цікаву думку з цього приводу висловив Сергій Корновенко у своїй статті «Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно-політичний інтерес», в якій зазначає, що Установчі збори вичерпали себе як певний символ віри та джерело законності влади. Попри це, принципи виборності та народовладдя не ігнорувалися [66, с. 177].

І все ж, не зважаючи на деякі промахи в цьому документі, його можна вважати достатньо далекоглядним. З урахуванням того, що за офіційними даними понад 35% господарств належали середньому класу, понад 20% – заможним селянам, яким належало майже 51% усіх земель, селяни бажали збагачуватися, зберігати свою приватну власність. В даному випадку, політика націоналізації земель, яку провадили більшовики, виглядала, м'яко кажучи, не обдуманною і взагалі зайвою, що викликало сильний супротив селянства. Натомість прописані пункти в «Декларації по земельному питанні» Антона Денікіна, давала б змогу розвиватися усім верствам селянства, не перешкоджаючи і підтримуючи у їхніх прагненнях, таким чином розширивши соціальну базу Білого руху [66, с. 177], [58, с. 72].

Таким чином, у декларації демонструвався комплексний підхід до вирішення аграрного питання, було намагання догодити всім: великим землевласникам – шляхом збереження приватної власності, середнім і бідним селянам – шляхом передачі їм землі, а також наданням матеріальної допомоги у вигляді кредитів.

Декларацію по різному характеризували в тогочасних реаліях, частині населення вона, безумовно, подобалася, проте були й невдоволені такою політикою, проголошеною в цьому документі Антоном Денікіним. Микола Васильович Глібішук у своїй дисертації «Соціально-економічна політика

уряду А. Денікіна» зазначає, що великі землевласники критично ставилися до пунктів документу, вбачаючи загрозу для своїх володінь, через принципи відчуження землі. Однак Микола Васильович стверджує, що їхні погляди були досить короткозорими, не помічаючи інших засад Декларації [58, с. 73].

Проте варто відзначити, що не всі великі землевласники критикували Декларацію. Були й такі, які схвалювали її, наприклад, землевласники з Харківщини. На своєму з'їзді під головування В. Любицького вони зазначили, що «готові пожертвувати своєю власністю, оскільки, поки селянська маса не буде задоволена землею, до тих пір не буде спокою на Русі».

Найбільшою критикою вибухнули більшовики, які заявили, що білогвардійці є класовими ворогами, які ніби то хочуть відновити порядки царських часів, зокрема наголошували, що Антон Денікін, який колись був царським генералом, прийшов для того, аби розграбувати селянські господарства, що буде відновлена панщина, землю у звичайних селян відберуть і передадуть поміщикам [66, с. 178].

Реакція селян на «Декларацію по земельному питанню» на різних територіях була неоднаковою. Зокрема частина селянства поставилася до цього проєкту досить насторожено, говорячи про те, що вони не проти купити землю за гроші, лише б потім її не відібрали. Селянство Полтавської та Харківської губерній схвалило пропозиції, зазначені в документі. Не менш однозначними були думки населення Київської та Одеської губерній. Селяни Луганщини, натомість, були налаштовані досить консервативно, зазначаючи, що вирішення земельного питання не на часі, і вирішити все мають «Народні Збори».

Щодо Криму, то тут дані є досить контроверсійними. Як зазначає Сергій Корновенко, деякі дослідники висувають думку, більшість селянства півострова була просякнута ідеями більшовизму, що дисонує з широкими виступами населення проти більшовиків [66, с. 179].

Як неодноразово зазначалося автором цієї роботи в попередньому розділі «Аграрна політика більшовиків», населення не було задоволене продрозкладкою як узаконеною продуктовою реквізицією. Тому 26 липня 1919 року рішенням Антона Денікіна була скасована монополія на хліб, а також відновлювалися принципи вільного ринку та торгівлі [72, с. 63].

Однак все ще було необхідно забезпечувати армію продовольством, проте за відсутності міцної економічної бази це було зробити неможливо. Тому білогвардійці вдалися до вже напрацьованого більшовиками методу. До 1 вересня селянські господарства були змушені сплатити одноразовий податок на користь Добровольчої армії. Якщо селянин мав більше чотирьох десятин землі, то з кожної десятин понад норму повинен був віддати 5 пудів зерна.

Варто відмітити, що такий натуральний податок був нижчим в понад 2 рази в порівнянні з більшовицькими вимогами, які встановили податок на рівні 11 пудів з десятини для середняка і 25 пудів для заможного селянства [87, с. 54].

Проте, як зазначає у своїй статті «Селянська боротьба із Денікінським режимом на Харківщині (червень-грудень 1919 р.)» Владислав Резніков, на території України були часті випадки самочинні реквізиції, які організувала Добровольча армія, яка забирала і продовольство, і одяг, і коней. Така ситуація негативно вплинула на ставлення населення до денікінського режиму і призводила до зневіри в аграрних реформах [87, с. 55].

Білогвардійці на противагу сваволі і беззаконню більшовиків обіцяли встановити закон і порядок. Де це було можливо, вони намагалися відновити нормальні умови для життя, зокрема відновити роботу промислових підприємств, а також відновити роботу залізничного та водного транспорту.

Роботу над аграрною реформою вела спеціальна комісія Особливої наради на чолі з Василем Колокольцевим, який до цього був міністром

землеробства в уряді гетьмана Павла Скоропадського, згодом над реформою працював Владислав Челіщев, на меті було задоволення інтересів дрібних та середніх господарств. Проте поміщики, які у своїй більшості підтримували білогвардійський рух, був прийнята постанова, відповідно до якої при збиранні врожаю 1919 року, селяни повинні були сплатити своєрідну орендну плату за те, що користуються колишніми поміщицькими землями. Згідно з цим правилом селяни були змушені віддати понад 30% хліба, 50% трав і понад 16% овочів. І хоч такі цифри були цілком підйомними для селянства, тим не менше такий крок обурило населення, особливо враховуючи те, що за землю, відповідно до «Декларації про землю» і так потрібно було заплатити.

Поміщики почали масово повертатися до своїх маєтків, змушуючи селян працювати на себе, хоч Денікінське законодавство і не передбачало повернення землі і майна попереднім власникам [52, с. 129-130].

Необхідно зауважити, що в земельній комісії під керівництвом Василя Колокольцева були діячі, які мали різне уявлення щодо розв'язання аграрної проблеми. Через це серед учасників комісії точилися постійні дискусії, що у свою чергу негативно впливало на швидкість прийняття рішень.

Ситуацію, яка склалася, характеризував і сам Антон Денікін, зазначаючи у своїх спогадах наступне: *«В комісії чітко помітні одразу три позиції: ліво-есерівська, яка відображала прагнення до повної ліквідації поміщицького господарства; крайньо права, що прагнула виграти час та відстояти інтереси поміщиків; і, нарешті, третя, де шукали шляхів для виведення стихійного процесу в річище державних інтересів»* [12, с. 406].

В липні 1919 року під керівництвом Василя Колокольцева, який був прихильником збереження великих поміщицьких володінь, був розроблений документ, відповідно до якого встановлювалося, які землі підлягають відчуженню. Зокрема було встановлено, що відчуженню підлягали лише поміщицькі землі, які мали площу більше 300-500 десятин, в залежності від

регіону. Землі мали бути продані за добровільною угодою, або ж відібрані, але лише за умови їхнього викупу, однак продавалися землі насамперед культурним та заводським господарствам, а не селянам. Існував також перелік земель, які не підлягали відчуженню, зокрема це землі міст та земства, монастирські та церковні землі, землі підприємств і господарств, де відбувалося висококультурне виробництво аграрної продукції. Також була пропозиція, що такі зміни мали вступити в сили лише після закінчення Громадянської війни і не раніше як через 3 роки [58, с. 74-75].

Де-факто такий документ суперечив ідеям аграрних змін, окреслених Антоном Денікіним в «Декларації по земельному питанню», зберігаючи великі поміщицькі землеволодіння, і не враховував інтереси звичайних селян, що ставило під загрозу ситуацію в тилу Добровольчої армії. «Земельне положення», розроблене під керівництвом Василя Колокольцева, було відхилене Антоном Денікіним, після чого перший подав у відставку.

На його місце були призначені одразу двоє, як співголови – Олександр Билимович та Владислав Челіщев. Висловлювалися думки, що перший, будучи прихильником правих сил, продовжить політику свого попередника, другий – відійде від класових інтересів поміщиків і запропонує новий варіант реформи, який би відповідав ідеям самого Денікіна . [70, с. 103-104].

В. Н. Челіщев активно ділився своїми думками про зміни в «Земельному положенні», яких він особисто прагнув. Так, зокрема, даючи інтерв'ю для газети «Киевлянин» в жовтні 1919 року, він зазначив наступне:

- *«Особлива нарада вже приступила до розгляду підготованого комісією проекту земельного положення, яке заключає в собі ті правові норми, які необхідні для виконання завдань по створенню і укріпленню малої земельної власності»* [20, с. 3];

- Необхідно чітко визначити площу землі, яка підлягала відчуженню, та якої категорії;
- Яка кількість землі і якої категорії – не відчужувалася;
- Встановлення порядку передачі землі від старих до нових власників;
- Джерелом фінансування повинен стати новоутворений шляхом злиття Дворянського та Селянського Банків – Державний земельний банк;
- На чолі всієї реформи є добровільний перехід землі від колишніх великих землевласників до малих;
- За великим землевласником залишиться така кількість землі, якої буде цілком достатньо для ведення «середнього господарства»;
- Удільні землі, які перейшли в розряд державних, а також «банкові землі» теж повинні ввійти в земельний державний фонд для наділення землею малоземельних селян;
- Не підлягатимуть відчуженню «культурні господарства»;
- Питання щодо монастирських та церковних земель повинно бути вирішене особливим чином, при чому враховуючи думку церкви;
- Передбачається, що буде встановлений список категорій людей, які матимуть перевагу в покупці землі, зокрема це:
  - Люди, які брали участь у боротьбі з більшовиками;
  - Люди, які брали участь у Великій світовій війні.
- Зазначається, що цей проєкт буде лише тимчасовою мірою покликаний насамперед для того, аби передати більше землі у власність дрібним власникам [20, с. 3].

Разом з тим велося обговорення й інших проблем, які могла б вирішити аграрна реформа. Наприклад, професор Воблій на засіданні Київського товариства сільського господарства зазначав, що викуп поміщицьких та казенних земель селянами принесе в казну не менше 5 мільярдів карбованців, що у свою чергу поліпшить ситуацію на фінансовому ринку [70, с. 104].

І в середині листопада вже був розроблений новий проєкт реформування аграрного сектору. Він зберігав головні пункти попереднього проєкту, хіба лише формулювання були більш обережними та чіткими. Реформування мало відбутися одразу після того, як Добровольча армія захопить Москву, тим самим поставивши крапку в Громадянській війні. Встановлювався також підготовчий період, під час якого поміщик міг добровільно продати частину своїх земель, далі відбувалося примусове відчуження, але, звісно ж, за певний ціну. Залежно від густоти населення та землезабезпеченості регіону в руках великих землевласників залишалися ділянки розміром 150-400 десятин землі, зокрема садиби, ліси, і власне посівні землі. Встановлювався і максимальний розмір землі, яку міг купити селянин – від 9 до 45 десятин. Добровільні угоди могли бути вкладені протягом двох років від дати набуття чинності закону. Також Особлива нарада прийняла рішення про інтенсифікацію господарств, зокрема про постачання техніки для сільського господарства, про створення насінневого фонду, а також поліпшення ситуації з реманентом, на що виділялося понад 2,5 мільйони карбованців [58, с. 76], [70, с. 105].

Порівняння двох «Земельних положень», минулого і цього, дозволяє чітко говорити про те, що новий значно більше задовільняє прагнення селян володіти власною землею. В ньому акцент зроблений на підтримку малих та середніх землевласників, а не на тому, аби зберегти якомога більше землі в руках поміщиків.

Отже, цей закон мав на меті продовжити тенденції, які ще на самому початку ХХ століття започаткувала Столипінська аграрна реформа. Ліквідація малоземелля шляхом купівлі-продажу колишніх поміщицьких земель, кредитування аграрних господарств, підтримка насамперед одноосібного господарювання – всі ці заходи цілком можна вважати прогресивними для свого часу.

Однак зміст реформи мав ряд недоліків. Зокрема поставало питання про раніше створені радгоспи, не зрозуміло, яке майбутнє їх чекало, також оминув увагою цей проєкт і малозаможних та бідних селян, які перебували у значно скрутнішому становищі і не мали змоги придбати землю.

Також окремі дослідники зазначають, що насправді відсоток переданих селянам земель становить не більше 25%, а в руках поміщиків мали залишитися 58 мільйонів десятин землі із понад 82 мільйонів [58, с. 76].

У своїй роботі Микола Васильович Глібіщук також наголошує на тому, що напрацювання проєктів земельної реформи також здійснювалися окремими політичними силами, які позитивно ставилися до Добровольчої армії. Наприклад, підготовлений Всеросійським Національним Центром містив пункти про те, що на території колишньої Російської імперії немає єдиної земельної проблеми, яка б мала у собі єдине вирішення, а це скоріше сотні і тисячі різних за складністю питань, які потребують різного способу вирішення.

Крім того, зазначалося, що під час революції через переділ землі, який відбувся під тиском радянської влади по всій території, надто сильно ускладнилися земельні відносини. Розробники цього документу висунули наступну ідею: позаяк державних ресурсів для виходу із кризової ситуації буде недостатньо, можна було б залучити і приватні інвестиції, що мало би істотно покращити ситуацію і зіграло би ключову роль у піднесенні аграрного сектору економіки. Проте вони зазначають, що залучення таких інвестицій можливе лише за гарантування права приватної власності на землю. Однак визнання права власності на захоплені під час стихійного переділу ділянки землі, може викликати лише ще більшу хвилю насильства у селах. І саме на державну владу мало би покладатися завдання по забезпеченню мирного врегулювання всіх подібних конфліктів за допомогою апарату примусу [58, с. 77-78].

Ще один проєкт був створений за ініціативи професора Харківського університету М. Соболева. Він зазначає, що земельне питання є одним з найголовніших для всієї російської держави, зокрема і для українських територій. Професор Соколов вказує у своїй роботі, що є противником так званого «тимчасового періоду» під час якого може відбуватися добровільний продаж землі, він зазначає, що необхідно одразу розпочати примусове відчуження надлишкових земель. А також наголошував на необхідності для влади для створення селянської буржуазії, яка би стала запобіжником частих селянських повстань.

Ще один цікавий проєкт М. Соболева, який стосувався аграрних перетворень наголошував на тому, що цілком логічно було б поєднати аграрну реформу із фінансовою. Шляхом продажу селянам землі, держава мала можливість вилучити з обігу декілька мільярдів карбованців, що було б сприятливою умовою для запровадження в майбутньому монетарної реформи (нагадаємо також, що подібну концепцію висував і професор Воблий, який зазначав, що таким чином держава зможе отримати не менше 5 мільярдів карбованців). Також він зазначав, що реформування слід здійснювати спокійно і послідовно, не йдучи на поступки жодній соціальній групі, і лише в такому випадку реформування країни мало би значний успіх [58, с. 78-79].

Отже, як можна помітити, розробкою ідей, щодо вирішення аграрної проблеми, займалися не тільки спеціально створені владою установи, але й різні політичні організації та різні фахівці.

Влітку-восени 1919 року в деклараціях вищого управлінського та дорадчого органу, Особливої наради, йшлося про ліквідацію хлібної монополії та ведення вільної торгівлі. По ідеї, така політика дозволила б стимулювати селян продавати свою продукцію, що у свою чергу забезпечило б армію та місто продовольством.

Під час роботи Особливої продовольчої наради, скликана за ініціативи С. Маслова, начальника Управління продовольства була прийнята постанова, в якій містилися наступні пункти:

- Побудова централізованого продовольчого апарату, метою створення якого мала бути співпраця з кооперативами, приватними та земськими торгово-промисловими організаціями;
- Створення великого резервного запасу продовольства, з якого мали би відбуватися постачання в армію та місто;
- До відміни монополії на хліб, держава має жорстко регулювати ціни на продукцію;
- Задля забезпечення торгово-промислових організацій паливом, потрібна беззаперечна підтримка держави.

В цей же час, коли розроблялася реформа Челіщева-Билимовича, постало питання про подальше існування Особливої наради, так як провал походу на Москву та контрнаступ Червоної армії оголили внутрішні проблеми, які існували в тилу Добровольчої армії. І з метою стабілізації ситуації в тилу Особлива нарада була частково реорганізована.

*«З метою залучення до справи будівництва держави різних верств населення, кровно зацікавлених у встановленні порядку, влада повинна діями, які не розходяться з її деклараціями та обіцянками, дати населенню чітке уявлення про те, які цілі ставить собі вона та які вимоги висуває до населення. Водночас влада має неухильно вживати рішучих заходів у сфері соціальних реформ на демократичних засадах. Ці реформи, серед яких на першому місці повинна стояти **аграрна реформа**, повинні встановити зв'язок влади з різними верствами населення і переважно з селянством, пов'язаних із землею, з усіма елементами, зайнятими продуктивною працею в галузі промисловості та торгівлі, з елементом служивим, з міським населенням, з його міщанством і дрібним ремісництвом. Опора на одну якусь частину населення і відкидання*

решити населення було б непоправною помилкою, яку й використовували б вороги нової влади» [13, с. 197].

Згідно з наказом № 175 Антона Денікіна від 14 грудня 1919 року Особлива нарада повинна була продовжувати розробку аграрного і робочого законодавства в дусі Денікінської декларації, а також сприяти організаціям, які направлені на розвиток народного господарства [12, с. 212].

Денікін вважав, що така реорганізація допоможе вирішити цілий ряд внутрішньополітичних проблем, зокрема системи влади, а також допоможе заручитися підтримкою різних політичних кіл [58, с. 65].

Однак такі заяви були лише формальністю, так як будь-які реформування в той час як Збройні сили Півдня Росії втрачають території, не мають жодного значення і не можуть бути повністю реалізованими.

Тим часом жорстка політика Антона Денікіна по відношенню до українського населення посилювала антиденікінські настрої, навіть адмірал Олександр Колчак, Верховний правитель Росії, закликав Денікіна провадити більш лояльну політику щодо українців, розуміючи важливість українського чинника в боротьбі з більшовиками. Однак генерал не дослухався до рекомендацій Колчака.

Наприкінці 1919 року через поразки на фронті Антон Денікін змушений був переглянути деякі моменти, і погодився на створення органу із більш широкими функціями ніж у дорадчого органу – Особливої нарди, 30 грудня був підписаний документ, відповідно до якого створювався уряд при Головнокомандуючому Збройних сил Півдня Росії, але щодо політики у ставленні до України, то тут, на жаль, ніяких змін не відбулося [94, с. 168].

Навіть потім, в еміграції, генерал Денікін не визнав роль і важливість українського чинника [15].

Невдала культурна політика, що м'яко кажучи, провал на фронті, беззаконня, яке чинили офіцери Білої армії, стали фатальними для Денікіна та і для долі всього Білого руху.

В ході наступу Червоної Армії Добровольча армія генерала Антона Денікіна була повністю розгромлена. 21 березня 1920 року в Севастополі за його наказом була зібрана Військова нарада під головуванням генерала Драгомирова для обрання наступника головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії. До головуючого Військової наради Денікін звернувся з наступним листом:

«Шановний Абрам Михайлович!

Три роки російської смути я вів боротьбу, віддаючи їй усі свої сили і несучи владу, як тяжкий хрест, посланий долею.

Бог не благословив успіхом війська, які я мав. І хоча віра в життєздатність армії та її історичне покликання мною не втрачена, але внутрішній зв'язок між вождем і армією порвана. І я не можу більше вести її.

Пропоную Військовій раді обрати гідного, якому я передам спадкоємно владу та командування.

Шануючий Вас А. Денікін» [13, с. 351].

Тим самим склав повноваження Головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії і зовсім скоро після цього відплив на військовому англійському кораблі до Стамбула.

22 березня 1920 року до Денікіна була відправлена телеграма з текстом про обрання нового Головнокомандуючого: *«Вищі начальники командирів корпусів одногосно зупинилися на кандидатурі генерала Врангеля. Щоб уникнути тертя у загальних зборах, зазначені начальники просять Вас*

надіслати до часу відкриття загальних зборів, до 18 години, Ваш наказ про призначення без посилання на обрання Військовою радою» [13, с. 352].

Денікін зазначив у своїх спогадах наступне:

«Я наказав упевнитися, чи був генерал Врангель на цьому засіданні і чи відомо йому про цю постанову, і, отримавши ствердну відповідь, віддав свій останній наказ Збройним силам Півдня: Генерал-лейтенант барон Врангель призначається головнокомандувачем Збройних Сил Півдня Росії» [13, с. 352].

Досить довгий час П. Врангель обороняв Крим від «червоних» і навіть зумів просунути в липні 1920 року в район донецького степу.

Новий головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії, Петро Врангель, як і його попередник, чітко розумів важливість вирішення аграрного питання, тому прагнув перевести ідеї його вирішення з площини розмов в цілком практичну площину. *«З приходом армії до Криму надзвичайно посилилася робота більшовицьких агентів. Робота ця останнім часом особливо велася серед селянського населення. Хоча в Криму земельне питання й не стояло так болісно, як у інших частинах нашої вітчизни, але й тут, особливо у північних землеробських повітах, агітація на ґрунті земельного питання могла зустріти благодатний ґрунт. Що ж до повітів Північної Таврії, з великими селами і величезними поміщицькими маєтками, то питання це стояло там особливо гостро. За відомостями, що були звідти, ворожа нам пропаганда серед селян мала там великий успіх. Начальник губернії також надавав виняткового значення ознайомленню населення з поглядами влади земельне питання* [5, с. 16].

Ця цитата чітко демонструє, що Врангель був усвідомлений, наскільки важливим є земельне питання.

Але він стикнувся з серйозною проблемою – необхідно було якось задовільнити два полярних очікування – з одного боку були великі

землевласники, які становили основну підтримку Білому руху, а вони наполягали на повному відновленні своїх маєтностей, а з іншого боку були селяни, які становили більшість населення, і як ми вже бачили, часто-густо їхнє невдоволення призводило до катастрофічних наслідків для різних урядів, вони, у свою чергу, прагнули, щоб вирішення цього питання було на їхню користь [77, с. 44].

11 квітня 1920 року Врангель віддав наказ про створення комісії з розробки аграрного питання під головуванням сенатора Григорія Глинки. В основу роботи комісії повинні бути покладені наступні положення:

- Вся придатна до обробки земля повинна бути належним чином і повністю використана;
- Землею має володіти на правах міцно встановленої приватної власності якомога більше число осіб, які можуть вкладати в неї свою працю;
- Держава повинна бути посередником між великими та маленькими аграрними господарствами [5, с. 42].

Однак створення комісії теж було певною проблемою. Соратник Врангеля, Володимир Оболенський, згадує у своїх спогадах, що зібрати компетентну комісію було досить важко через відсутність «патентованих» спеціалістів-аграріїв в Криму. Проте список комісії сформував сам Врангель, поспішаючи провести реформування на селі [37, с. 14-15].

Врангель розумів, що через різноманіття етнографічних і економічних умов на різних територіях, вирішення земельного питання в повній мірі неможливе і будь-який спосіб вирішення викликатиме невдоволення багатьох [5, 43]. Він намагався похитнути сформовані в селян стереотипи щодо білого руху, тим самим реанімувавши його після невдач Антона Денікіна.

Дослідники, зокрема Сергій Корновенко, виділяють 3 етапи розробки аграрного законодавства:

- Ялтинська комісія;
- Сімферопольська комісія;
- Робота комісії третього скликання.

Проблемою першої стало те, що її члени не відійшли від своїх досить вузьких поглядів на вирішення земельного питання, тому генерал Врангель залишився незадоволеним їхньою роботою і відхилив напрацювання цієї конференції.

Сімферопольська комісія теж не мала успіху. Рішення, які були на ній прийняті, за своїм змістом дуже нагадували напрацювання Василя Колокольцева, а тому, як і попередні, не були схвалені Петром Врангелем.

І лише з третьої спроби, коли основа закону була діаметрально протилежна до двох попередніх, мала схвалення генерала. 18 травня 1920 року був затверджений «Закон про землю» [70, с. 107-108].

25 травня був опублікований цілий пакет документів, який стосувався аграрної політики, зокрема до нього входили: «Повідомлення уряду по земельному питанню», «Наказ про землю», «Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господаря, який їх обробляє», «Тимчасове положення про земельні установи».

В першому документі пояснювалася загальна сутність аграрної реформи, зокрема те, що земля має належати господарям, які її обробляють, зазначався також механізм реалізації. Від попередніх власників відчужувалася земля, яка вважалася надлишковою відповідно до регіональних особливостей, але що важливо, розміри встановлювалися місцевими земельними установами, до складу яких входили селяни, а не уряд, він лише затверджував рішення, прийняті на місцях – це суттєва відмінність від того, що було запроваджено за денікінського режиму. Також встановлювалося, які землі підлягали

відчуженню, а які ні. Не підлягали відчуженню землі, які були придбані через Селянський поземельний банк, ділянки, відведені від хутора, землі, які належать церквам, висококультурні угіддя, землі навчальних закладів. Відчужені землі закріплювалися за тими селянами, які їх обробляли на момент виходу закону.

Оплата відбувалася натурою – хлібом (20% з кожної десятини), або ж грошима за ринковою вартістю хліба. Виплата за землю мала бути виконана приблизно за 25 років.

В «Наказі про землю» зазначалося, що передача землі розпочинається з 25 травня.

В інших документах містилася також інформація про те, що державою повинні бути збережені та захищені на ряду з іншими формами власності на землю, казенні ліси передавалися в розпорядження урядових інстанцій, комуни переходили у підпорядкування волосних земельних рад, селянам надавалися документи, в яких закріплювалася оброблювана земля, оподаткування селян відбувалося натурою або грошима, йшли на користь держави, а та у свою чергу використовувала їх з метою погашення боргів і компенсацію колишнім власникам землі [70, с. 109-110].

Таким чином можна говорити, що як і Антон Денікін, Петро Врангель планував скористатися вже існуючим досвідом Петра Столипіна, зробивши ставку на міцного господаря та відновлення приватної власності на землю, але більш прогресивними методами ніж його попередник [67, с. 75].

В листопаді 1920 року Врангелю завадили провадити свою політику, адже після російсько-польського перемир'я, Червоної армії вже ніхто не заважав повністю переключитися на знищення «білих». Врангель був змушений евакуюватися до Стамбула.

Отже, підсумовуючи все вище сказане в цьому розділі, можна зробити наступний висновок – захопивши велику частину території України білогвардійці стали провадити свою політику. Розуміючи всю важливість аграрних питань, Антон Денікін став провадити свої реформи.

Варто відзначити, що його ідеї були досить вдалимими і далекоглядними, встановлення міцної приватної власності, підтримка дрібних і середніх землевласників – могли стати запорукою успіху генерала в аграрній царині, особливо враховуючи підтримку такої політики населенням, однак ряд причин не дозволив успішно провадити таку політику. Провали в протистоянні Червоній армії, жахлива культурна політика, ігнорування потреб українців та інших народів почали обурювати людей, окрім того, ігнорування бідного селянства. Врешті хороший проєкт земельного перетворення зазнав невдачі, а сам Денікін під тиском більшовиків був змушений тікати в Туреччину.

Петро Врангель мав ще більш далекоглядні ідеї щодо аграрного питання. Окрім того, його думка про федеративний устрій Росії значно більше влаштував населення порівняно з Денікінською «єдиною і неподільною» без будь-яких можливих автономій для народів.

Щодо земельного питання, Врангель вирішив не робити ті ж помилки, які робив Денікін, він почав здійснювати перетворення вже через місяць після свого приходу до влади, «Закон про землю» в цілому був більш довершеним ніж «Декларація» попередника. «Закон...» мав більше пунктів, які більш чітко встановлювали норми аграрної політики.

Особливою відмінністю можна вважати той факт, що Врангель окрім середняків, звернув увагу і на бідне селянство, зберігши радгоспи. Однак він мав і прогалини, зокрема усунення поміщиків від продажу власної землі, хоча селяни куди активніше домовлялися саме з ними, а не з державою.

Тим не менше саму ідею врегулювання земельного питання Петра Врангеля можна вважати досить хорошою, однак вона, як всі інші, були приречені.

ВИСНОВКИ

У висновках варто сказати, що всі перипетії, які відбувалися навколо аграрного сектору економіки підтверджують важливість вирішення цього питання. Плани по впровадженню земельних проєктів для кожного з урядів, можна сказати, були унікальними. Звісно, варто говорити, що політика Центральної Ради і Директорії були схожими. Спільні риси з їхньою політикою мали більшовицькі реформи, проте носили насильницький характер. Всі 3 уряди провадили свою політику в дусі соціалізму.

На іншій чаші терезів – уряд Павла Скоропадського, Антона Денікіна та Петра Врангеля, чий законопроекти носили капіталістичний характер, і відверто кажучи, були більш реалістичними і далекоглядними на відміну від трьох попередніх.

Аграрна політика Української Центральної Ради була досить неоднозначною та суперечливою. Взагалі вирішення даної проблеми не стояло для ЦР на першому місці, на відміну від політичного утвердження України, якому й була надана головна увага тогочасної верхівки влади. Уряд намагався відстрочити вирішення цієї проблеми, постійно наголошуючи, що вона має бути вирішена на Всеукраїнських установчих зборах. Лише активність селянства змусила звернути увагу політиків на дану проблему. Проте в ході її вирішення Центральна Рада натикалась на постійне невдоволення великих землевласників, а також простих селян, які не прагнули повного скасування власності, а лише хотіли рівності, а також вже наприкінці існування ЦР насторожено ставилися до будь-яких змін, так як не вірили в їхню реалізацію.

Уряд Скоропадського приділяв велику увагу налагодженню справ в аграрній сфері економіки. Не дивно, адже саме землевласники фактично привели його до влади. В основу реформ цього періоду було покладено ряд принципів, зокрема уряд взяв на себе всю відповідальність за проведення реформи в інтересах приватних власників, земельний фонд було створено за рахунок державних, церковних і частини приватних земель, при цьому

відбувалося відшкодування їхнім власникам повної вартості забраних земель, ці наділи почали продаватися дрібноземельним селянам, допомогу надавав їм Державний земельний банк у вигляді позик на купівлю землі, держава забезпечувала роботу цукрової промисловості, яка мала стати головним експортером України, де-факто реформи уряду Павла Скоропадського були певним продовження аграрних реформ Петра Столипіна. Що цікаво, була одна спільність між політикою Скоропадського і більшовиків, а саме хлібна монополія, проте причини для неї були різними. Павло Петрович був вимушений піти на подібне, так як хліб був необхідний для німецьких військ, які в той час мали значний вплив на політику гетьмана, для більшовиків же така політика була виправданою лише їхньою доктриною і ніякими практичними моментами.

Аграрна політика Директорії Української Народної Республіки була дещо схожа до політики Української Центральної Ради. Головним момент в їхній політиці стала націоналізація земель та практична заборона приватновласницького землекористування. В ході такої політики виникло дві проблеми, одна з них – селяни вимагали рівності у використанні землі для всіх без винятку, з іншого – їх не влаштовувало «користування землею», а прагнули «володіти» нею. Загалом, політика в аграрній сфері постійно балансувала між популізмом та економічною доцільністю, мала виражений класовий характер, так як спиралася на підтримку селянства. Однак в подальшій перспективі виглядала утопічною.

Щодо більшовиків, то швидкість, із якою радянська влада утвердилася на території України, була пов'язана насамперед із обіцянками і лозунгами, з якими керівництво прийшло на цю землю.

Перехід землі із поміщицьких володінь у всенародну власність, її справедливий розподіл та всього живого та неживого реліквію не міг не зацікавити людей. Однак це виявилось не більше ніж гарною картинкою. Адже

разом з тим була повністю скасована приватна власність на землю, що не могло задовільнити усе населення (хіба що найбідніші верстви, які до цього взагалі не мали землі). Люди, які до цього вільно розпоряджалися власним майном, були обурені тим, що керівництво почало диктувати свої умови.

Ще гіршим становищем стало із запровадженням воєнного комунізму, що породило червоний терор, а разом із тим численні виступи селянства. На початках збирання лишків було не такою вже і поганою ідеєю, так як щойно утверджена влада мала мати хоч якісь запаси продовольчих ресурсів. Однак керівництво не мало міри і «зібрання лишків» перетворилося в «законну реквізицію продовольства». Селяни перестали бути власниками на своїй землі, а по факту перетворилися на державних кріпаків, які повинні були виконувати встановлені більшовиками норми продрозверстки, а в разі її невиконання – піддавалися покаранням.

Трохи полегшило критичну ситуацію на селі рішення відмовитися від політики воєнного комунізму і перейти до Нової економічної політики у 1921 році, однак, як ми знаємо, дана політика проіснувала не довго, після чого, розпочалася ще більша і жорсткіша диктатура більшовицької партії.

Що стосується Білого руху, то захопивши велику частину території України білогвардійці стали провадити свою політику. Розуміючи всю важливість аграрних питань, Антон Денікін висунув ідею реформування земельного законодавства в руслі капіталізму.

Варто відзначити, що його ідеї були досить вдалимими і далекоглядними, встановлення міцної приватної власності, підтримка дрібних і середніх землевласників – могли стати запорукою успіху генерала в аграрній царині, особливо враховуючи підтримку такої політики населенням, однак ряд причин не дозволив успішно провадити таку політику. Провали в протистоянні Червоній армії, жахлива культурна політика, ігнорування потреб українців та інших народів почали обурювати людей, окрім того, ігнорування бідного

селянства. Врешті хороший проєкт земельного перетворення зазнав невдачі, а сам Денікін під тиском більшовиків був змушений тікати до Туреччини.

Петро Врангель мав ще більш далекоглядні ідеї щодо аграрного питання. Окрім того, його думка про федеративний устрій Росії значно більше влаштував населення порівняно з Денікінською «єдиною і неподільною» без будь-яких можливих автономій для народів.

Щодо земельного питання, Врангель вирішив не робити ті ж помилки, які робив Денікін, він почав здійснювати перетворення вже через місяць після свого приходу до влади, «Закон про землю» в цілому був більш довершеним ніж «Декларація» попередника. «Закон...» мав більше пунктів, які більш чітко встановлювали норми аграрної політики.

Особливою відмінністю можна вважати той факт, що Врангель окрім середняків, звернув увагу і на бідне селянство, зберігши радгоспи. Однак він мав і прогалини, зокрема усунення поміщиків від продажу власної землі, хоча селяни куди активніше домовлялися саме з ними, а не з державою.

Тим не менше саму ідею врегулювання земельного питання Петра Врангеля можна вважати досить хорошою, однак вона, як всі інші, були приречені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. 10-й съезд РКП(б) (8-16 марта 1921 года): Протоколы. Москва: Партиздат, 1933 954с.
2. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р. Київ; Відень, 1920. 328 с.
3. Відродження (щоденна безпартійна демократична газета), субота 16(3) листопада 1918 року № 187
4. Вісник Української Народної Республіки. 1918. 21 грудня (ч. 3).
5. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. Москва, 1992. Т.1. 480 с.
6. Грушевський М. Спомини. *Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації*. Київ. 1988. № 9. С.115-140.
7. Грушевський М. Твори : у 50 т. / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич. Львів: Світ, 2002. Т. 4. Кн. I: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918). 2007. 432 с.
8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський; Укладач, автор передмови і коментаря О. Л. Копиленко. Київ: Знання, 1991. 240 с.
9. Декларация генерала Деникина по аграрному вопросу (23 марта – 5 апреля 1919 г.) / Пионтковский С. Гражданская война в России (1918–1921). Хрестоматия. Москва: Госполитиздат, 1925. С. 507-508.
10. Декреты Советской власти. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т.1 624 с.
11. Декреты Советской власти. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 2. 687 с.
12. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 3 кн. Москва: Айрис-пресс, 2013. Кн. 3. 832 с.

13. Деникин А. Очерки русской смуты в 5 томах. Берлин, 1926. Т.5. 367 с.
14. Деникин А. Очерки русской смуты. Москва: Мысль, 1991. 205 с.
15. Деникин А., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. Москва, 1991. 33 с.
16. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Червона калина, 1974. 325 с.
17. Державний вістник. 16. травня 1918. № 1.
18. Державний вістник. 19 липня 1918. № 24.
19. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922): Сб. док. в 4т. Март 1919 г.-апрель 1920 г. Москва: Воениздат, 1972. Т. 2. 736 с.
20. Жуков Земельная реформа (Беседа) / Киевлянин. 20.10.1919. №48.
21. Закон про землю в Українській Народній Республіці / Видання Центрального інформаційного бюро при Директорії У.Н.Р.
URL:<https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>
22. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. – 2-е офіц. вид. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. 703 с.
23. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1290 роки / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіціальне). Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. 790 с.
24. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины (Киев). 1918. №3. С.7-9.
25. Известія Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского совета рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ. 28 октября 1917 г. № 209.
26. Из истории Гражданской войны в СССР. 1918-1922: Сб. док. и материалов в 3 т. Май 1918-март 1919. Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Москва: Советская Россия, 1960. Т. 1. 854 с.
27. Киевлянинъ. 21 августа 1919 г. № 1.

28. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за створення СРСР. Збірник документів і матеріалів. Київ: Держполітвидав, 1963. 408 с.
29. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК в 2-х томах. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1976. Т. 1. 1008 с.
30. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.
31. Киевская мысль. 1918. 28 мая
32. Ленін В. Повне зібрання творів у 56т. Т.35. Київ: Політвидав України, 1973. 599 с.
33. Леонтович В. Зібрання творів у 4 т. Київ: Сфера, 2005. Т.3. 336 с.
34. Манифест Николая II. Приложение к Подольским губернским ведомостям № 18 1917 г.
35. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. *Українські політичні партії кінця XIX - початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали.* Київ, 1993. С. 130-132.
36. Нова Рада: щоденна політична, економічна і літературна газета. 30 травня 1918. № 88.
37. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1928. 86 с.
38. Обращение Деникина к населению Малороссии URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%94%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%BA_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8E_%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8/%D0%94%D0%9E

39. Петроградский Военно-революционный комитет. Документы и материалы: В 3-х т. Москва, 1967. Т.3. 366 с.
40. Политическая программа генерала Корнилова / Архив русской революции, изданный Г.В. Гессеном. Берлин, 1923. Т. IX. С. 285-286.
41. Скоропадский П. Спогади: кінець 1917 - грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. 493 с.
42. Сталин И. Сочинения. Т. 4. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 382-393.
43. Сціборський М. Земельне питання. Париж: Українська Книгарня Накладня, 1929. 109 с.
44. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: док. і матеріали / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.
45. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України / Верстюк В. Ф. Київ: Наукова думка, 1996. Т.1. 590 с.
46. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України / Верстюк В. Ф. Київ: Наукова думка, 1996. Т.2. 424 с.
47. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). Київ: Темпора, 2011. 424 с.
48. Чикаленко Є. Щоденник, 1919-1920. Київ–Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. 640 с.

Монографії, статті, публікації

49. Анишев А. Очерки истории гражданской войны 1917-1920 гг. Военно-полит. акад. им. Т. Толмачева РККА и РККФ. Ленинград: Гос. изд-во, 1925. 288 с.
50. Бевз Т. Соціально-економічні трансформації у добу Центральної Ради. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. №39. С. 91-108.

51. Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013р. №35. С. 106-109.
52. Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. *Збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2010. № 5. С. 115-144.
53. Верстюк В. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 37-50.
54. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М. Крикун*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: монографія. Львів, 2007. С. 645-663.
55. Витанович І. Аграрна політика Українських урядів, 1917-1920. Мюнхен: Українське історичне товариство, 1968. 60 с.
56. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. *Історичні зошити*. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. 42 с.
57. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). *НАН України. Інститут історії України*. Київ, 2000. 208 с.
58. Глібіщук М. Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2016. 228 с.
59. Джос Ф. Аграрне питання в документах Української Центральної Ради (до 93-річчя з Дня утворення УЦР).
URL: http://www.rusnauka.com/5_PNW_2010/Istoria/59049.doc.htm
60. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання/ Упоряд. Галушко К. Київ: Темпора, 2002. Т.1. 320 с.

61. Захарчук А. Права людини в контексті доктрини природного права періоду Української Народної Республіки й Української держави *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 12. С. 5-13.
62. Іващенко В., Тараненко О. Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в українському селі (жовтень 1917 – грудень 1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 2011. №18. С. 148-153.
63. Ковальова Н. Аграрні комісії Української Держави: участь у розробці земельного питання (серпень-грудень 1918 р.). *Придніпровський науковий вісник*. 1998. № 106. С. 65-80.
64. Корновенко С. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918—1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 72-81.
65. Корновенко С. Білий рух півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). Черкаси, 2009. 440 с.
66. Корновенко С. Декларація генерала Денікіна з земельного питання”: її суспільно-політичний резонанс. *Український селянин*. 2010. № 12. С. 175-179.
67. Корновенко С. Денікінський, Врангелівський проекти аграрної реформи та вітчизняний досвід вирішення земельного питання в Україні (1918-1920 рр.) *Наукові записки: Історія*. С. 73-78.
68. Корновенко С. Еволюція поглядів лідерів білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення. *Наукові записки: Історія*. 2010. № 18. С. 331-338.
69. Корновенко С. Заходи уряду П. Врангеля із інтенсифікації сільського господарства Таврії (1920 рік). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 271-283.

70. Корновенко С. Розробка білогвардійськими урядами А. Денікіна, П. Врангеля проектів земельної реформи (1919 – 1920 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 101-111.
71. Котляр Ю. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918-1921 рр.: передумови, характер, спрямування *Краєзнавство*. 2018. № 1. С. 46-55.
72. Кравченко Д. Політика окупаційного денікінського режиму в Україні (1919–1920 рр.). *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2017. № 44. С. 58-74.
73. Кудлай О. Третій Універсал ЦР / Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка. 2013. URL:http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Tretij_universal
74. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
75. Кульчицький С. Російська революція 1917 року: Новий погляд. Київ: Наш час, 2008. 78 с.
76. Кучерик О. До історії утворення Директорії Української Народної Республіки –обставини та особи *Науковий вісник Національного музею історії України*. №4. С. 315-322
77. Лисенко А. Окремі аспекти аграрної політики П. Врангеля. *Переяславський літопис*. Переяслав-Хмельницький. 2014. №6. С. 44-49.
78. Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 68-76.
79. Лозовий В. Політико-ідеологічна криза в добу Директорії УНР. *Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун.-ту. Іст. науки*. Т. 5(7). Кам'янець-Подільський, 2001. С. 255-260.
80. Малик Я. Аграрна політика радянської влади в Україні в 1919 – 1920 рр. *Ефективність державного управління*. 2014. № 40. С. 13-21.

81. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. Кол. під голов. Смолія В., НАН України. Інститут історії України. Київ: Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. Кн. 2. 464 с.
82. Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.
83. Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив. *Український селянин*. 2008. № 11. С. 9-15.
84. Пітик Г. Колонізація Радянською Росією Наддніпрянської України і селянське питання (грудень 1918-1919 рр.). *Література та культура Полісся. Історія та культура Полісся в загальноукраїнському контексті*. Ніжин, 2007. № 36. С. 157-173.
85. Поліщук О. Національний аспект аграрної політики радянської влади в Криму на початку 1920-х рр.
URL: <https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/679/Polishuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
86. Реєнт О. Жовтневий переворот у Петрограді 1917. Державний переворот у Росії 1917 та його відлуння в Україні. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. С. 165-166.
87. Резніков В. Селянська боротьба із Денікінським режимом на Харківщині (червень-грудень 1919 р.). *Вісник НТУ «ХПІ» Серія: Актуальні проблеми історії України..* 2015. № 56. С. 52-63.
88. Резніков В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918-1923 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 237 с.
89. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
90. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ: Пошуково видавниче агентство "Книга Пам'яті України". 1997. 416 с.

91. Тараненко О., Іващенко В. Аграрне законодавство П. Скоропадського: історико-правовий аспект URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Taranenko_Oleh/Novitnia_ukrainska_istoriohrafia_a_hrarnoi_polityky_P_Skoropadskoho_1990-i_rr.pdf
92. Терещенко Ю. Соціально-економічна політика урядів УНР доби Центральної Ради / Гол. редкол. В.Ф. Верстюк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 406 с.
93. Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2016. № 850. с. 461-468.
94. Турченко Г. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 56. С. 163-170.
95. Хміль І. Аграрне питання в українській революції 1917-1921 URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ahrarne_pytannia
96. Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ, 1992. № 4. URL: http://resource.history.org.ua/publ/preprint_1992_4_1
97. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. Т. 1. 152 с.
98. The Development of Soviet Agrarian Legislation. URL: https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?filename=20&article=1030&context=michigan_legal_studies&type=additional